

А. ЗУЛПИХАРОВ

ОКУУ КИТЕБИ

ЖАЛПЫ ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДИН
3-КЛАССЫ ҮЧҮН

Алтынчы басылышы

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министригиги бекиткен*

ТАШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2019

УҮК 372.41
821.512.154.3
КБК 81.2. Кир-93
Т 52

Респубикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен басылды.

Рецензенттер:

М. Сулайманова — Андижан Мамлекеттик университетинин ага окутуучусу;
К. Исраилова — Ташкент облусу Бёкө районундагы 35-мектептин башталгыч класс мугалими.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР:

(практикалык тапшырмалар)



— суроолор жана тапшырмалар



— макалдарды жазып алып, мазмунун чечмелеп бер



— табышмактын жандырмагын тап



— жаңылмач айтып, тилинді жатыктыр



— сабактын аяғы

ISBN 978-9943-01-288-2

© Зулпихаров А., 2019
© «O'ZBEKISTON» БПЧУ, 2008–2019.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү Абдулла Ариповдуку
Музыкасы Мутал Бурхановдуку

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Кайырма:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlol mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona yurt, mangu bo'l obod!

Кайырма:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!



Гимнди жаттап ал.

ЖАҢЫ ОКУУ ЖЫЛЫҢАР КУТТУУ БОЛСУН!



Келген сайын сентябрь,
Кубанабыз ырдап ыр.
Гүлдестеге бөлөнөт,
Мектебибиз жылда бир.

А. Кыдыров

I ЧЕЙРЕК

БИЗ КҮНӨСТҮҮ ӨЛКӨНҮН ПЕРЗЕНТТЕРИБИЗ



ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК МАЙРАМЫҢАР МЕНЕН!

Кымбаттуу окуучулар! Бүгүн бүткүл өлкөбүз боюнча чоң майрам салтанаты жүрүп жатат. Анткени 1991-жылдын 31-августунда Өзбекстан Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан өлкөбүз көз карандысыз, эркин мамлекет деп жарыяланган. Ошол күндөн баштап **1-сентябрь** Эгемендүүлүк күнү катары жалпы әлибиз тарабынан

кеңири майрамдалып келет. Бул күн Конституция боюнча эс алуу күнү деп белгиленген. Майрам менен кошо силер эңсеп күткөн күн да кирип келди—жаңы окуу жылы башталды. Силер—эгемендүү өлкөбүздүн келечегисиңер. Ошондуктан өкмөтүбүз силердин мыкты окуп, бактылуу жашашыңар үчүн кам көрөт. Өкмөтүбүздүн бул камкордугуна жооп иретинде силер эмне кылышыңар керек? Албетте, коомдук тартип-эрежелерге баш ийген, өзүнөн чоңдорду урматтаган, ата-энеге мээримдүү жана жақындарына күйөрман болуу зарыл. Ошону менен бирге сабактарды да мыкты өздөштүргөн окуучулардан болушуңар керек. Бардык предметтерден жакшы окуган бала эстүү да, тарбиялуу да, күйөрман да болуу менен бирге эли-жерин, Ата мекенин жан-дилинен сүйөт. Демек, учурдагы биздин негизги милдетибиз—бардык предметтерден мыкты окуу!

Ошондо гана биз Мекенибиздин гүлдөп-жайнашына өзүбүздүн салымыбызды кошкон болобуз. Анда эмесе, балдар, Мекен алдындагы мындай ыйык милдетти аткарууда силерге кажыбас кайрат жана чоң-чоң ийгиликтерди каалайбыз. Билим алуу жолундагы сапарыңар байсалдуу болсун!



1. Качан өлкөбүз эгемендүү мамлекет деп жарыяланган?
2. Кайсы күндү эгемендүүлүк майрамы иретинде элибиз кеңири белгилейт?
3. Биздин бактылуу келечегибиз үчүн ким кам көрөт?
4. Канткенде биз мамлекетибиздин гүлдөп-жайнашына өзүбүздүн салымыбызды кошкон болобуз?



Туулган жердин — топурагы алтын.

Эр жигит әл четинде, жоо бетинде.

Акылы бар билимди самайт,
Акылы жок кийимди самайт.

Кызык экен, окуп кой!

Жер жүзүндөгү материиктерде 200 гө жакын мамлекет бар. Аймагы боюнча эң чоңу — Россия мамлекети (аянты 17,1 миллион чарчы км), ал эми калкынын саны боюнча Кытай мамлекети (1,5 миллиардга жакын) биринчи орунда турат.

А сен өзүндүн мамлекетин жөнүндө әмнелерди билесиң?



ЭГЕМЕНДҮҮ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК СИМВОЛДОРУ

Ар кандай эгемендүү мамлекет өзүнүн символдоруна ээ болууга тийиш. Анткени әл аралык карым-катыштарда бул символдор ошол мамлекеттин көрөңгөлүү белгиси иретинде дүйнө мамлекеттеринин символдору арасынан орун алат. Телевизордан болсо да спорт боюнча дүйнөлүк мелдештерде биздин жердештерибиз жеңип чыккан учурдун күбөсү болгонсуңбу? Ошондо спорттук аянттын эң бийик жерине биздин туубуз көтөрүлүп, мам-



лекетибиздин гимни аткарылганын көргөн чыгарсың? Туубузду көрүп, гимнибизди угуп, аябай толкундан-ган болсоң керек! Мындай учурда ар кандай адам Ата мекени менен сыймыктанат, албетте!

Өлкөбүз көз карандысыздыкка жетишкендөн кийин өзүнүн эгемендүүлүк символдоруна да ээ болду.

1991-жылдын 18-ноябринда Өзбекстан Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Туусу жөнүндөгү мыйзам кабыл алынган. Мамлекеттик Туубуз үч түстөн турган болуп, аларды кызыл сыйыктар ажыратып турат. Туубуздун символикалык маанилерин төмөнкүлөр түзөт:

— көк түс — ачык асман менен жашоонун негизи болгон сууну билдирет. Ошондой эле бул түс жашылыктын, адалдыктын жана улуулуктун да белгиси. Улуу Амир Темурдун мамлекетинин туусу да көк түстө болгон;

— ак түс — тынчтыктын, аруу тилектин жана сулуулуктун белгиси болуп саналат;

— жашыл түс — жаратылыштын, жаңыланыштын белгиси;

— ал эми кызыл сыйыктар болсо, денебизде аккан кандын — жашоо-тиричиликтин белгиси.

Ошондой эле Туубуздун жогорку сол жак бөлүгүндө Жарым ай менен Он эки жылдыздын сүрөтү берилген. Булар эгемендүүлүгүбүздүн символу иретинде мамлекетибиздин түпкүлүктүү экендинин, байыртадан өзүнүн каада-салттарына ээ болгондугунун белгиси.

1992-жылдын 10-декабрында Өзбекстан Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гимни жөнүндөгү мыйзам кабыл алынган.

Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гимнин Өзбекстан Республикасынын Баатыры, Өзбекстан Эл акыны Абдулла Арипов, ал эми музыкасын композитор Мутал (Мутаваккил) Бурханов жазган.



1. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Туусу жөнүндөгү мыйзам качан кабыл алынган?
2. Мамлекеттик Туубузда кандай түстөр бар? Алар эмнени билдирият?
3. Туубузда дагы эмнелер сүрөттөлгөн?
4. Дептерине Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Туусунун сүрөтүн тарт.
5. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гимнин жаттап, ырдаганды үйрөн.



Билим кени китеpte,
Илим тепкичи мектепте.

Мектеп — өнөр менен билимдин булагы.



ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ



Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Герби жөнүндөгү мыйзам Өзбекстан Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 1992-жылдын 2-июлунда кабыл алынган. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Гербинин оң жагында жашоо-тиричиликтин негизин түзгөн буудайдын сүрөтү берилген. Ал эми гербдин сол жагында болсо, өлкөбүздүн негизги байлыгы саналган пахтанын сүрөтү тартылган. Арткы планда жаңы гана көтөрүлүп келе жаткан Күн эки дарыянын ортолугу—биздин жергебизгө өзүнүн алтын нурларын чачууда. Гербибиздин дал ортосунда айкөлдүктүн жана берешендиктин белгиси, адам баласы дегенде ак эткенден-так этип жынын аябаган, уламыштардан улам келе жаткан Хумо (Зымырык) күштүн канаттарын кенен жайып турганы сүрөттөлгөн. Гербдин жогорку жагындагы сөгиз чокулуу жылдыздын ичинен орун алган Жарым ай менен жылдызча күттүулуктун жышааны болуп саналат.

Бул белгилердин бардыгы биригип элибиздин тынчтыкка, бакыт-таалайга умтулуусун жана аруу тилектерин билдирет.

Биз ушундай эгемендүү өлкөнүн перзенттери экендигибизден сыймыктанабыз!

МЕКЕН

Учу-кыйры кең Мекен,
Алдейлелген энем сен.

Бүт дүйнөнү қыдырсам,
Таба албаймын сага тең!

Демиң мага жалындай,
Ташың кымбат жанымдай.
Тунук кашка сууларың
Жүрүп турған канымдай.

Көңүлүмдө жаттаймын,
Жүрөгүмдө сактаймын.
Алтын, күмүш, каухарга
Алмашпаймын, сатпаймын!

T. Үмөталиев



1. Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик Герби жөнүндөгү мыйзам качан кабыл алынган?
2. Мамлекеттик Гербде әмнелер сүрөттөлгөн?
3. Эки дарыя дегенде сен кайсы дарыяларды түшүннөсүң?
4. Үрдү жаттап, үн кубултуп көркөм окуганды үйрөн.



Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл.

Мекенсиз адам — үнсүз булбул.

Кызык экен, окуп кой!

«Герб» сөзү немең тилиндеги «herbo» сөзүнөн алынган болуп, кандайдыр бир урууга таандык мүлктүн белгиси катары саналган. Кийинчөрээк, мамлекеттер курала баштап, ал мамлекеттик менчикти билдирип калган. А биздин түпкү атабабаларыбыз куду ушундай максатта түркчө «тамга» сөзүн колдонушкан.

Эми айтчы, «тамга» сөзү азыр да элдин ичинде түпкү маанисинде колдонулабы?



МАМЛЕКЕТИБИЗДИН ГЕРБИ ЖӨНҮНДӨ ЖОМОК



— Кана, балдар, мамлекетибиздин гербин колго алып көрөлүчү! Мына десе, Хумо күшубуз тилге кирип келе жатабы? Саламатсыңбы, күшум, канаттары күмүшүм?..

— Саламатсыздарбы, эгемендүү элдин таалайлуу перзенттери?

— Атың ким, алтын күш, канаттары күмүш?

— Мен деген бакыт күшу—Хумо боломун.

— Ооба, ооба, тааныдык. Сен жөнүндө жомоктордон окуганбыз.

— Чындалап әлеби?

— Ооба, эмесе уккун! Илгери-илгери жыргалчылык заманда бир уруу эл жашаган экен. Күндөрдүн бириnde бул элдин ханы башка бир элди чаап алат. Ал элдин байлыгын талайт. Адамдарын зынданга салып, жүрт башчыларын күм-жам кылат. Ач көздүктүн айынан өзү да өлүп тынат. Эл болсо хансыз калып, баш аламандык башталат. Жүрт аксакалдары чогулушуп, элге кимди башчы кылсак, деп ойго батышат. Ошондо көктө Хумо күш пайда болуп, элди кыдырата айланып уча баштайт. Ақылмандар ийри олтуруп, түз кеңешип: «Ушул көрүнгөн күш кимдин башына келип консо, ошону хан көтөрөбүз», деген токтомго келишет. Ақылмандардын сөзү эки болобу, бат эле жарчылар жар чакырып киришет.

— Оо, калайык журт, укпадым дебегиле, уккандар тезирээк аянтка келгиле! Асманда бакыт күшү учуп жүрөт. Ошол күш кимдин башына келип консо, эл ошону хан көтөрөт. Оо, калайык журт...

Муну уккандар шашкан бойdon аянтка чуркашат. Акчалуу жана мансаптуу төрөлөрдүн арасында так үчүн күрөш башталат. Бирок, иштин на-тыйжасы алар самагандай болуп чыкпайт. Бакыт күшү абдан жакыр, бирок айкөл, адилеттүү жана ошону менен бирге өтө акылдуу бир жигиттин башына келип конот. Эл аны хан көтөрүп, мамлекетте дагы тынчтык жана жыргалчылык башталат. Жигит көп жылдар бою адилеттүү бийлик жүргүзгөн экен. Ошол Хумо сенсиң, туурабы?

— Ооба, жаңылышкан жоксуңар, эгемендүү элдин перзенттери! Көптөгөн элдерди, көптөгөн жерлерди кыдырдым, Бирок силердин өлкөнөрдөй жерди көрбөдүм. Мекениңер чындал эле жомоктордогу мамлекетке окшойт. Ошондуктан силерди көздөй багыт алдым.

— Ыракмат сага, Хумо күшүм, канаттары күмүшүм! Ар дайым биз менен чогуу жүрө бер!

Э. Маликов



1. Жомокто сөз болуп жаткан күшту кайсы жерден көргөнсүн?
2. Жомоктогу биринчи хан кандай адам?
3. Ақылмандар туура токтом кабыл алыштыбы?
4. Эмне үчүн Хумо күш жакыр болсо да жигиттин башына келип конду?
5. «Башына бакыт күшү конду», деген накыл сөздү чечмелеп бер.



ТУУЛГАН ЖЕРДИН ТОПУРАГЫ АЛТЫН

I

Улам алыстаган сайын кичинекей нерсе чоңоюп көрүнөрүн, ал эми, тескерисинче, улам жакындаған сайын чоң нерсе киширейип көрүнөрүн Күшубак ушул жолу чындалп баамдады. Анткени ал жакында күрөш боюнча эл аралық мелдешке катышуу үчүн чет өлкөдө биринчи ирет болду. Өзү туулуп-өскөн тоонун арасындағы кичинекей кыштагы көздөн учуп, алыста калды. Алар адегенде районго, андан облустун борборуна келишкен. Андан соң борбор шаарда болуп, ал жерден самолёт менен сабалап учуп жөнөшту. Анын туулуп-өскөн айылынан мынчалык алыска биринчи ирет чыгышы. Улам жаңы барган, улам жаңы көргөн жери көзүнө кооз көрүнүп, көңүлү көтөрүлүп отурду. Акыры Алматы шаарына келип түшкөндө ал жердин көркү, ажайып кооздугу анын оозун ачырды.

Мелдеш эки күнгө созулду, көп балдар менен таанышып достошушту. Ал өзүн кайсы өлкөдөн экендигин айтып, тааныштырып жүрдү. Ошенткен сайын туулуп-өскөн жери бул ажайып кооз дүйнөдөн да сүйкүмдүү көрүнүп, өзүнүн кичинекей чаң жолдуу кыштагын сагынды.



1. Эмне себептен Күшубак үйүнөн алыс кетти?
2. Барган, көргөн жерлери Күшубакка жактыбы?
3. Сен да ушундай мелдештерде катышкың келеби?
4. Ал үчүн эмне кылуу керек?



Отуруп алып ичин ачам,
Баатырларча аралашам,
Аябаган кызыкка батам,
Аягына жеткенче шашам. (К..)



II

Үчүнчү күнү ал өз достору менен мекенине кайтты. Борбор шаарына эрте эле жетсем экен деп ашыкты. Анан борборго жетип келгенде да анын баяғы сагынычы таркабады. Эми ал өзү келген облустун, андан ары райондун борборуна тез эле жетсем экен деп шашты. Өзү да сураган, таанышкан балдарга адегенде «ошол облустанмын», анан «тиги райондонмун» деп айтып келатпады беле...



Акыры өзүнүн районуна да келип түштү. Бирок ал дагы анын өрөпкүгөн жүрөгүн баса албады.

Буга чейин канатын күштай кагып, шашып келген бул райондун борборунан тез эле кетип, өзүнүн алакандай кыштагына жетип барсам деп тиледи. Ошентип, кыштагына Күшубак эртеси бешимде араң дегенде келип түштү. Эми гана көңүлү эс алды. Кичинекей кой жол менен өз үйүн көздөй жай басты. Өз айылынын тааныш адамдары, тоолору, суулары, чаңдуу жолдору, жайылып жүргөн кой-эчклиери—баары көзүнө ысык көрүндү.

Эми гана өзүнүн мекенине келгенин сезди ал ошондо. Бардык жакшы жерлерден да көзгө жакшы, жүрөккө жакын жер өзүнүн туулуп-өскөн айылы, өз үйү болору туурасында бардык досторуна жарыя кылышып айткысы келди. Бул сезим анын баятан эс ала түшкөн жүрөгүн кайрадан туйлатып жиберди. Күндө козу-улак айдап жарышып ойноп жүргөн ушул кичинекей мекенинин мынчалык чоң, мынчалык кымбат жана ыйык экени буга чейин сезилбегенин карасаң...

С. Рысбаев



1. Эмне үчүн борбор шаарга келсе да анын сагынычы таркабады?
2. Качан ал өзүн эркин сезип, жүрөгү эс ала түштү?
3. Сенде да ушундай сезим болгонбу?
4. Аңгемени үйдө бөбөктөрүнө окуп бер.



Элин сагынбас эр болбойт,
Үйүрүн сагынбас ат болбойт.



МЕКЕН ДЕГЕН ЭМНЕ?

Тууган жердин турпагын
Эч жандық жок жериген.
Кескелдирик кете албайт
Мээ кайнаткан чөлүнөн.

Ойнойт мухит суусунда
Ала боор пингвин.
Алмаштыrbайт түштүккө
Ызгаар суук түндүгүн.

Бүркүт конот аскага
Кенен жайып канатын.
Кыргоол сүйөт айрыкча
Калың камыш арасын.

Жыргап жашайт бөкөндөр
Кең талаада бозоргон.
Тонқулдактар узабайт
Карагайлуу токайдон.

Өрдөк үчүн — көлмөсү,
Булбул үчүн — чарбагы...
Мекен делип аталат
Мекендеңен аймагы.

T. Самудинов



1. Ырды үн кубулжутуп, көркөм окуганды үйрөн.
2. Кайсы жаныбар кандай жерди мекендешин айтып бер.



3. Мекен деп эмнеге айтылат экен?
4. Дептериң «Мен мекендеген жер» деген темада чакан аңгеме жаз.



Бадалдуу арал, бадалдуу арал,
Бадалдуу аралда оттойт бала марал.



АТА ЖУРТ

!

Ата, эне, Ай, Күн, жер, суу, токоч, сүт деген сөздөр балага ымыркай кезинде кулагына куюлат. Ата-энесиз бала төрөлбөгөндөй эле — жер-суусуз, нан-сүтсүз киши жашай албасы чын. Ушуларды бир сөз менен атаганда, ал — Мекен.

Ата конуш, Ата журт, Ата мекен, Мекен дегенди чоң кишилер өтө эле көп атап, аларга жалына-жалбарып, алардан күч-кубат, жардам сурагандыктан, мен ошол бала кезимде бул төртөө жер-сууну кайтарып, кишилерди кырсыктан сактап жургөн төрт баатыр экен-го деп ойлочумун.

Бизге күчтү, эркти, сыймыкты берип турган ушул Мекенибиз! Ар бир уул, kız Мекени үчүн чактысы келишинче күчүн, акылын жумшап кызмат өтөөдө. Ошондуктан жыл сайын жергебизде дарак көгөрүүдө, үйлөр жаңыланууда, жолдор узарууда. Шаарлар жашарып, жаңы маданият өркүндөөдө.

Ата журт үчүн эмгектенүү, аны даңазалоо, кыйын кездерде аны коргоо — эң башкы максат! Ата журт ар бир кишинин амандыгын камсыз этүү менен бирге өзүнүн амандыгын да камсыздайт.



Калктын өркүндөп-өнүгүшүн, жыргалын камсыз кылат.

Мекен чынында эле өз койнундагы жан-жаныбарларды жылуу асыраган асыл уя. Өз балдарына эмчеги ийип турган мээрман эне!



1. Бала биринчи өздөштүрө турган сөздөр кайсы сөздөр экен?
2. Жазуучу Ата мекенди, ата журтту кичинесинде кандай элестеткен?
3. Адамдын Мекен алдындагы башкы максатын эмнелер түзөт?
4. Жазуучу Мекенди эмнеге окшотот?



Белестеги беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.
Баш аласы кунан кой,
Беш аласы дөнөн кой.



II

Эгерде чабан коюн төлдүү асыраса, ал ошо Мекени, Ата журту үчүн ак дилдүү. Эгерде пахтакер ошо өзү тейлеген аянттан ак буланы мол алса, анда ал Мекени үчүн ак дилдүү. Эгерде врач оорулууну кеселден сакайтса, анда ал ошо оорулуу кишини сакайтуу менен Мекендин соолугуна да салым бергени. Эгерде юрист мыйзамдуулукту кара кылды как жара жүргүзсө, анда ал кылмыштууну тартипке чакырган, кылмышсыздын абийириң сактаган эң төп юрист болушу менен Мекендин наамына сөз тийгизбегени. Акын, жазуучу арзырылк чыгарма жаратса, анда ал эл алдында, Мекен, Ата журт алдында жарык жүздүү болгону. Ар бир кишинин өз кесибине, билимине, кудуретине жараشا колунан келген әмгегин өтөп коюшу—Мекени алдындағы карызынан кутулуу, ата журтунун үмүтүн актоо!

Керт башының кызыкчылыгын ойлоп: байысам, кийинсем, жыргасам деш—алкын агыткандык. Алк агыткан киши өз пейилин өзү бузуп, ач көздөнүү менен өз нысабын жоюп, абийириң төгүп, акыры ата журт алдында уятка калаары айгине. Мекен алдында уяттуу болуш—бул эч кечиримсиз чоң кылмыш. Мекен алдында уяттуу кишинин жүзү өмүр бою кара. Иши —арам?!

Биздин бир нерселерди сүйүү жөнүндөгү түшүнүгүбүздүн баары «Ата журт» деген бир сөзгө бириккен. «Ага (Ата журтка) пайда келтирерин би-

лип туруп, кандай ак ниеттүү киши ал үчүн жанын кыйыштан айный алат», — деп байыркы Цицерондун аныктаганы деги кийинки миндеген жылдар ара-лыгында жалганга чыктыбы? Жок. Жалганга чыгыш мындай турсун, мекенди сүйүү, ага жан-дили менен кызмат өтөө, керек болсо ал үчүн жанын кыйып коюш сезими кишилерде курчуп баратат. Бул—кишинин асылдыгын жана күчүн сынай турган сонун көрүнүш.

Атаганат, жер жүзүндөгү бардык элдер максатташ болуп, адам баласынын мекени—Жер планетасы үчүн кызмат өтөшсө, биздин татынакай кооз жерибиз ого бетер гүлдөп, жер жүзүндө оору, кайғы, мезгилсиз өлүмдөр жоюлар эле!

T. Сыдықбеков



1. Чабан, пахтакер, врач, юристтер өз мекени үчүн кандай кызмат өтөштө?
2. Ата журттун үмүтүн актоо дегенди сен кандай түшүнөсүн?
3. Ошол үмүттү актоо үчүн сен эмне кылыш жата-сың?
4. Аңгемени толугу менен ата-энеңе үн кубулжутуп, көркөм окуп бер.



«АТА ЭМНЕ ҮЧҮН ПЕРЗЕНТИНЕ НАСААТ АЙТАТ?»

Бар экен, жок экен, илгери-илгери өткөн заманда бир падыша болгон экен. Анын бир уулу болуптур. Падышазада жаштайынан текебер, жалкоо өсүп, окуганды жактырбайт экен. Курдаштары устаттардын ар бир айткан сөзүн күнт коюп тыңшап, билим алууга аракттенсе, падышазада бул учурда түрдүү оюндар менен алек болуп, устаттарынын сөзүн укпайт экен.

Күндөрдүн бириnde падышазада жана анын достору тоого саякатка чыгышыптыр. Алар жаралыштын койнунда сайрандап эс алышыптыр, түрдүү оюндарды ойношуптур. Бир маалда алар тоо боорунда жайлашкан чакан үйгө туш келишиптири. Барып карашса, үйдүн ичинде сакал-чачы ак куудай агарган, ажарлуу абышка китеп окуп отурган экен.

Бул ажарлуу адам ошол өлкөнүн белгилүү даанышмандарынан бири экен. Даанышман балдарга отурууну сунуш кылыптыр жана алар менен кызыктuu маек уюштуруптур. Ал балдардын билимин сыноо максатында аларга түрдүү суроолорду бере баштаптыр. Падышазаданын жолдоштору бардык суроолорго абдан жакшы жооп беришиптири жана мындан даанышман аябай кубаныптыр.

— Ой, уулум, эмнеге сен биздин маекке кошулбай турасың, — деп сураптыр даанышман оолак турган падышазададан. — Сен досторуңа караганда жакшы билим албаган көрүнөсүң. Сага да бир

суроом бар. Кана айтчы, уулум, ата эмне үчүн перзентине насаат айтат?

Падышазада ойлоно түшүптур, бирок жооп таба албай, жолдошторунун алдында жер карап калыптыр. Ошондо даанышман падышазадага минтиптири:

— Уулум, жообуң жок көрүнөт. Анда жоопту өзүм айтайын, сен болсо муну оң кулак, сол кулагың менен угуп ал. Ар бир ата-эне перзентинин билимдүү, адептүү, жеткилең инсан болуп эресеге же-тишин каалайт. Баласы адамдардын алдында жер карап калbastыгы жана башкалардан эскертүү укпастыгы үчүн ата-эне бар күчүн анын билимдүү болушуна сарптайт, пайдалуу өнөр-кесиптин ээси болушун чын жүрөктөн каалайт. Чындыгында бардык ата-энелердин эңсеген ой-тилени да ушул. Ал үчүн перзент албетте жаштайынан күнт мнен окуп, билим алууга тийиш! Уулум, сен зийрек жана ақылдуу балага окшойсун. Бирок бир аз жалкоолугуң бар экен. А мен сага ишенем, сен келечекте чыныгы инсан болуп чоңёсүн. Менин бул сөздөрүмдү эч качан унутпа.

Падышазадага даанышман айткан эскертүү аябай катуу таасир кылыштыр. Ал мындан өзү үчүн керектүү жыйынтык чыгарыптыр. Падышазада өзүнүн үстүндө тынымсыз эмгектенип, бышык билим алыш, пайдалуу өнөр-кесип үйрөнө баштаптыр. Арадан жылдар өтүптур. Падышазада курдаштарына караганда кыйла билимдүү жана зийрек болуп эресеге жетиптири, устаттарынан, эл-журттан алкыш алыштыр. Атасы картайгандан кийин, ал падыша болуп, мамлекетти тынч жана адилеттүү башкарыптыр. Бул

өлкөдөн көптөгөн даанышмандар, кол өнөрчүлөр же-тишип чыгыптыр...

Кымбаттуу балдар! Бул рабаят байыркы болгону менен, азыркы заманда да падышазада сыйктуу жаштыгында жаман окуган, жалкоо балдар араңарда табылат. Бирок бул жакшы сапат эмес. Акылдуу, адептүү перзент ар дайым мыкты окуйт, ата-энесинин жана устаттарынын айткандарын жасайт, келечекте сөзсүз тандаган кесибинин чебер ээси болуп жетишет.

Абиддин Махмудов



1. Падышазада баштап кандай эле?
2. Даанышман ага кандай суроо берди?
3. Даанышмандын сөзү падышазадага кандай таасир кылды?
4. Турмушта чындал эле ушундай болушу мүмкүнбү?
5. Рабаяттын мазмунун ата-энеңе айтып бер.



Ата — аска тоо,
Эне — оргуган булак,
Бала — экөөнө төң шам чырак.

Өнөр издегениң — өргө кадам шилтегениң.

Акыл — деңизден терен, билим — тоодон бийик.



ТИЛИМ – МЕНИН ЖАН ДҮЙНӨМ

ЭНЕ ТИЛИМ – МЕНИН ДИЛИМ

Ар кандай мамлекеттин эгемендүүлүгүнүн белгилеринен бири – бул анын мамлекеттик тили. 1989-жылдын 21-октябрьында Өзбекстан Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан «Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик тили» жөнүндөгү мыйзам кабыл алышып, өзбек тилине мамлекеттик тил статусу берилген. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү менен бир катарда, өкмөтүбүз башка улуттардын тилин сактап калуу жана аларды өнүктүрүү боюнча да бир топ иш-чараларды белгилеген. Ошондой тилдердин бири – кыргыз тили.

Кыргыз тилибиз байыркы тилдердин бири болгондуктан түрк тилдеринин тобуна кирип, өзбек, казак, түркмөн, каракалпак, татар, башкыр, уйгур тилдери менен тектеш. Ата-бабаларыбыз бул тилде «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кожожаш», «Эр Төштүк» сыйяктуу эпосторун жаратышкан. Тилинде мөөрү бар нечендеген ак таңдай ақындар, ырчылар, чечен төкмөлөр чыккан. Эне тилибиз ушунчалык бай, уккулуктуу, кызыктуу, жагымдуу экендигин манасчы-санжырачылардын, жомокчулардын сөзүн угуп отуруп билесиң. Эне тилибизди баркап, өнүктүрүп,

байытуу, аны таза сактай билүү биздин ар бири-биздин атуулдук милдетибиз.

Кыргыздар сөз сыйлаган эл, сен анын бир урпагы катары ошол сөздүн кудуретин түшүнүп, баалап, өзүндөн кийинки муунга калтырышың керек. Ал үчүн сенин башкы милдетиң өз эне тилинди жакшылап билүү, ыр, аңгеме, жомок китеpterди көпкөп окуп, жан-дүйнөндү байытуу, кеп адебине, сөзмөрлүк, чечендикке кызыгуу болуп саналат.



1. Биздин мамлекеттик тилибиз кайсы? Эне тилибизчи?
2. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам качан кабыл алынган?
3. Кыргыз тили кайсы топко кирет жана кайсы тилдер менен текстеш?
4. Тилди таза сактоо үчүн эмне кылуу керек деп ойлойсун?
5. Тил жөнүндөгү ырлардан таап, дептериңе жаз.

Кызык экен, окуп кой!

Дүйнөдө 6000 ден 7000 ге чейин тил бар. Алты тил: кытай, португал, английс, немец, испан жана орус тилдери дүйнөлүк тил болуп саналат. Эн көп эл сүйлөшкөн тил—бул кытай тили.



ЭНЕ ТИЛИН УНУТКАНДАР

Кыргыз эмес кыргызды жыдыткандар,
Кылым кезген тарыхын унуткандар.
Кыргыз эмес кыйшайтып калпак кийип,
Каада-салтын калкынын унуткандар!

Тил жоголбайт,
Жоголсо жоголот дил,
Тукумуң да,
Тууруң да, жоголот бил!
Тил жоголбайт,
Жоголсо айланасың,
Колу-буту мунжуға тоголок бир!
Ысығыңа,
Суугуна тоңбогондор,
Ырысын жеп ыр-күүндү кордогондор,
Кыргыз эмес кыргызды төрткө бөлүп,
Кылтыңдашып тулкүдөй жойлогондор!

Ш. Дүйшөев



1. Ырды сезим менен үн кубулжутуп окуганды үйрөн.
2. Ырдын биринчи куплетинде акын эмне демекчи?
3. Өз эне тилинди сактап қалуу үчүн сен эмне кылышың керек?



Ак кыска айры куйруктуу айры куйрук,
Кара кыска айры куйруктун жолун тосот.
Кара кыска айры куйруктуу айры куйрук,
Ак кыска айры куйруктун жолун тосот.



КҮЙМА КУЛАК

Таласбек кичинесинен эле күйма кулак. Чоң ата, чоң энесинин айткан аңгеме-жомокторун ынтаа коюп угат. Чоң атасы чанда жок сөзмөр киши. Чоң атасынын оозунан кеп-сөз чыгаар замат Таласбек аны көңүлүнө түйүп, саамга ой жүгүртө калат. Сөздү



минтип сая кетирбей жүргөнүнүн пайдасы эчен ирет эле тииди.

Бир күнү бадага уй кошкону бараткан өзүндөй эки бала өз ара сүйлөшүп калышты.

— Бүгүн арыктан сууну ким айдап келген?

Экинчи бала ага минтип жооп узатты:

— Атам сууларды камап келип, картөшкө сугарым, деген.

Таласбек өзүнчө бырс күлүп койду. Анан:

— Э, Эшенкул, айдагандай суу мал беле, эгин беле? Сууну ким жыгып келген, дейт.

— Сен көп эле үйрөткүч боло бербечи,—деди тигил бала.

— Дагы туура сүйлөбөдүң,—деди да, экинчи балага кайрылып,—сен да көп эле билерман, сөзгө чыйрак боло бербечи. Сууну атам камап келип картөшкө сугарат, дебейт. Суунун кулагын байлап, атам картөшкө сугарат, дейт кыргыз.

Эки бала кантсе да өз эне тилине маани бербей сүйлөп жүргөнүнө чындалап эле ойлонуп калышты.

Ы. Кенжебаев



1. «Күйма кулак» деген сөздүн маанисин сен кандай түшүнөсүң?
2. Сөзгө чечен болуу үчүн эмнэ кылуу керек деп ойлойсун?
3. Таласбек туура сүйлөгөндү кимдерден үйрөнөт?
4. Эки бала кандай жыйынтыкка келди?
5. Сен дайыма туура сүйлөйсүнбү?



Өнөр алды — кызыл тил.

Тил билсен, дил билесин.

Көрө-көрө көсөм болот,
Сүйлөй-сүйлөй чечен болот.



КЕЛ, ҮЙРӨНҮП АЛАЛЫ!

Сулуу тартып тамганы,
Мөлтүрөттүм баятан.
— Мына ушундай жазганың
КУШКАТ,—деди чоң атам.

Флейтаның күүлөрүн
Укса көңүл жай болот.
Ал аспапты билбесен—
Кыргызчасы НАЙ болот.

Чатырға урган мықтарым
Бир да чыгып көрө элек.
Кармап турат анткени—
Башындағы ЭБЕЛЕК.

Апам айтты:— Бул балық
Кулунга окшоп туйлайбы?..
Форель деген биз билген
АЛАБУГА турбайбы.

— Аптечканың өз атын
Азыркылар эстебейт,—
Деп жылмайды чоң атам,—
Аны кыргыз ЧЕКСЕ, дейт.

Унутулган сөздөрдү
Эстегенге уста экен.
Жол жүргөндө, мисалы,
Билет деген—ЧЫПТА экен.

— НААЛ кагып коюптур
Тык-тык этет такасы,—
Десем, балдар құлұшту:
— Айткан да чоң атасы.

Тайгандын да құлұгұн,
Бұркұттұн да алғырын
Камдап, анға аттанса,
Аталчу экен САЛБЫРЫН.

Салбырындан алысқы
Алар кайтып келишчү.
Олжосунан элине
ШЫРАЛГА деп бөлүшчү.

Шыралганын ичинде
Кыргоол бар, коён бар.
Ал аңғыча жаачу экен
Бириńчи кар — СОНОР КАР.

Чоң атамдын кебинен
Тарых менен кезиктим.
Ал бир жолу бычакты:
— ШАП, — дегенин эшилтим.

Шаптын мизи тууралуу
Берип калсам суроо-кеп,
Түшүндүрдү: — Мокогун
Айтып жүргүн КЫЛОО, деп.

T. Самудинов



1. Ырды көркөм окуганды үйрөн.
2. Бул ырдан кандай жаңы сөздөрдү үйрөндүң?
3. Ата-энең менен кеңешип, дагы ушундай аз кол-донулуучу 10 сөз жаз.



Жыл мезгилин ылгабас,
Кыштыр-жайдыр кургабас. (А...)



БЕРЕШЕНДҮҮ КҮЗ ПЕЙЗАЖЫ



БЕРЕКЕЛҮҮ КҮЗ КЕЛДИ

Күн ысығы бөксөрөт,
Кайберен оттойт бөксөлөп.
Кыроо түшөт таң эртең,
Жалбырак өңү өзгөрөт,—

деп акын Темиркул Үмөталиев күз мезгилиниң таамай сүрөттөп берген әмеспи!

Ооба, жыл мезгилдеринин ичинен күз өзүнүн берешендиги, берекелүүлүгү жана сууулугу менен өзгөчөлөнүп турат. «Коондун кабыгы жерге түшсө—

күз келгени», деп айтылат элибизде. Демек, жаралышта эмне болсо, бардыгы мөмө байлап, бышкан кезде күз мезгили башталат экен.

Жердеги болсун, дарактагы болсун бышкан мөмөжемиштердин абаны толтурган буркураган жытыңдырыкты қытыгылайт, даамы шилекейинди чуурултат, кооздугу көздүн жоосун алат. Не деген гана укмуш мезгил!

Жер-эненин өзүнүн перзенттерине көрсөткөн дагы бир мээрмандыгы, камкордугу эмеспи бул деген!

Куйкалаган жайдын аптабы кетип, күн ысыгы бөк сөргөн кезде кирип келет күз айлары. Бул мезгилде Күндүн нуру кайтып, аба, суу муздай баштайт. Кыштын суугуна тоңуп калбай, тиричилигин улантыш үчүн ар бир жандык: ал өсүмдүк же жаныбар болсун, өз алдынча кышка камынат. А бул болсо кылымдан кылымга кайталанып келе жаткан жаралыш мыйзамы.

Айлана-чөйрөнү карасаң, тим эле алтын жамынып алғансып саргарат. Бул — не деген кооздук, не деген укмуш! Жаратылыштын мындай сүрөткерлигине таң калbastan арга жок. Кышкы уйкуга кетээрде бақдарактар ушундай бир кооздонуп, сулуулугун әлге көрсөтүп алат өндөнөт?



1. Жыл мезгилдери кайсылар?
2. Кайсы айлар күз мезгилине кирет?
3. Бышкан мөмө-жемиштер жөнүндө эмне айта аласың?
4. Күзгү кооздукту, сулуулукту кандай түшүндүң?



Жаз — жарыш, күз — күрөш.

Эр әмгегин жер жебейт.

Жамғыр менен жер көгөрөт,
Әмгек менен әл көгөрөт.



КҮЗ КӨРҮНҮШҮ

Саргайыңқы мейкин күз,
Сапырылып жалбырак.
Салам айтып келди күз,
Салкынына жан жыргап.

Жашыл токой кубулуп,
Жарашик тонун түшүргөн.
Сагынгансып бурулуп,
Келиши күздүн күтүңгөн.

Бийикте жүргөн кайберен,
Бет алышп түшөт эңиштен.
Алышып аппак кар менен,
Аюулар калат чәэн издеп.

Т. Тыныбеков



1. Эмне үчүн күзүндө жалбырак күбүлүп, аркар, кулжалар тоо этектешет?
2. «Аюулар калат чәэн издеп», — деген ыр сабын кандай түшүнөсүн?
3. Табияттын күзгү өзгөрүшүнө байкоо жүргүз.





КУЗДӨ

Талаа жактан бышыкчылық кол булгап,
Бытпылдық бар күн үлпөтүн мактаган.
Күндүз тынбай бир кулак суу шылдырайт,
Көк беде өскөн кырчын жашыл бакчадан.

А бул жакта — салкын сая, жалбырак,
Арасында алма күндөй албырат.
Ак жүзүмдөр аруу тизген мончоктой,
Шагын иет сабагында салбырап.

Данга толгон каптар араң ынтыгып,
Эмгекке алган ээсин күтөт жалдырап.
Дыйкандарым үйүм көркүү болсун деп,
Үй эмерек, нарктуу килем алдырат.

С. Эралиев



1. Күзүндө өсүмдүктөрдүн түсү кандай өзгөрөт?
2. Канаттуулар кайда, эмне үчүн учуп кетишет?
3. Сен жашаган жерде кандай дан өсүмдүктөрү, жашылчалар, мөмөлүү дарактар бар?
4. Ырдагы көркөм салыштырууларды тап.



АЛМА

Күз. Жекшемби күнү болчу. Үчүнчү класстын окуучулары фермердик чарбанын алма багына барышты. Алма бактын жанындағы жүзүмзарда Аскар ата жүзүмдөрүн иреттеп жүргөн экен:

— Келгиле! — деп балдарды кубанып тосуп алды ата. Балдар адеп менен атага салам беришти.

— Көп жашагыла, азаматтар, көп жашагыла. Алмаларды карагылачы, жер жайнап төгүлүп жатат.

Балдар атанын сөзүнө дароо түшүнүштү. Алар колдоруна бирден себет алып, алма терүүгө киришип кетишти.

Ата тез-тез келип, балдардан кабар алып турду. Ал акыркы жолу келгенинде:

— Көп жашагыла, азаматтар! — деди.—бардыгын терип коюпсунар го! Ыракмат, балдарым.

— Бар болсо, дагы теребиз,—деди Айбек.

— Эми эртең эмес, бүрсүгүнү келгиле. Айтмакчы, тиги досуңар келбедиби? Аты Канат беле?

— Ооба. Башы ооруп калыптыр.

— Ээ, жаман болуптур го! Суук тийип калган чыгар,—деди Аскар ата башын ийкеп, кийин балдарга мындай деди:

— Алмадан алгыла, балдарым!

— Үйүбүздө да бар.

— Бар болсо да алгыла. Эмгектенип алганыңар таттуу болот,—деди Аскар ата. Кийин тандап-тандап, ар бир балага бештен алма берди. Балдар үйлөрүнө кайтып келатышканда Айбек аларды токtotуп:

— Кана, бардыгыңар мага бирден алма бергилечи! — деди.

— Эмне үчүн? — деп сурады Тайыр.

— Сөз бар.

Айбек балдардан алган алмага өзү да бир алма кошту. Аларды газетага ороду.

— Азыр муну Канатка алып барабыз. Эгер башы ооруп калбаганда, ал да келген болор эле. Алма теришет болчу, — деди.

Балдар чогуу Канатты көрүп чыгышты. Канаттын чоң энеси да, апасы да балдардын бири-бинине болгон камкордуугуна кубанып калышты. Канат өзүн айыгып калгандай сезди.

M. Муратов



1. Аңгемеден эмнелерди билип алдың?
2. Аңгемени үн чыгарбай окуп, өзүндүн сөзүн менен сүйлөп бер.
3. Үйүндө аңгеменин мазмунун чагылдырган сүрөт тарт.



КҮЗГУ КӨПӨЛӨК



Жазында жүргөн талаада,
Учу жок әркин санаада.
Өпкөнү кызыл гүл болуп,
Ойногон, күлгөн жана да.

«Эркеси жаздын мен» деген,
Санаага башка келбеген...
Жалғыз гана көкөлөп,
Канатын күүлөп желдеген.

Кумурсканы айрөктөп,
«Эмне керек эмгек?» — деп,
Кубанышып асманда,
Керәли кечке делбектеп.

Канатың тешик, ыйладың,
Маалында эмгек қылбадың.
Эркелеп жайдын койнунда,
Тандадың гүлдү, жыргадың.

Кумурска әлпек көтөрөт,
Көпөлөк күлөт, эркелейт.
Канатын шамал кубартып,
Күз болгондо энтелейт.

O. Бөлөбаев



1. Көпөлөктүн жай мезгилиндеги сайрандал жүрүшү жана күз келгенде кыйын абалда калышы жөнүндө ырда әмнелер айтылган?

2. Ушул ырдан әмгек қылбаган жалкоолор жөнүндө әмнелерди билүүгө болот?



KY3

Шоола тартып токой-түздүн жүзүн өөп,
Күн келбетин мөмөлөргө түшүрөт.
Айланы тынч, кәэде гана жел ойноп,
Алма шактан сууга чулп-чулп үзүлөт.

Күз мәэрими айланага алтын жаап,
Айлампадан балык ыргыйт жалтылдап.
Күнгө бышып, түркүн жемиш кызырып,
Ағып барат өзөндө жай калкылдап.

К. Жунушев



1. Бул саптарды кандай түшүндүң: «Шоола тартып токой-түздүн жүзүн өөп»; «Күн келбетин мөмөлөргө түшүрөт»; «Күз мәэрими айланага алтын жаап»?
2. Үрда күзгү жаратылыш кандай сүрөттөлгөн?
3. Көз алдына кандай сүрөт элестеди?
4. Дептерине алтын күз көрүнүшү сүрөттөлгөн чакан аңгеме жаз.



Адам — әмгеги менен даңктуу.

Әмгек — бакыт алып келет.



«ТООДОГУ КҮЗ» ТЕМАСЫНДАГЫ СҮРӨТ МЕНЕН ИШТӨӨ

Ачык агадагы жаратылыштын көрүнүшү тартылган сүрөт **пейзаж** деп аталышын сен көркөм сүрөт өнөрү сабагынан билесиң. Көрүнүктүү өзбек сүрөткери Урал Тансықбаев (1904—1974) түрдүүчө жанрларда чыгармаларды жаратуу менен бирге пейзаждар боюнча да көптөгөн сүрөттөрдү тарткан.

Анын «Пахта сугаты», «Менин өлкөм», «Бийик тоодогу жайлоо», «Тоодогу күз» жана башка пейзаждык чыгармалары көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө тарткан. Сенин назарыңа Урал Тансықбаевдин «Тоодогу күз» аттуу сүрөтү тартууланып жатат. Аны кунт коюу менен үйрөн.

Көркөм сүрөт өнөрүн үйрөнүү, аны түшүнүп жетүү үчүн эмнелерге көңүл буруу керек?



Сүрөттө сага жакын туруп, чоң көрүнгөн предметтер **алдыңкы план**, алыстан кичине көрүнгөн предметтер болсо **арткы план** деп аталат.

Сүрөттүн жалпы негизи—түсүнө болсо, **фон** деп айтылат. Муну көбүрөөк көгүлтур асмандын сүрөттөлүшүнөн байкоого болот.

Окуу сабагында сүрөткө карап текст түзүүнү үйрөнөсүң. Ал үчүн сүрөттүн мазмуну боюнча план түзүп, ошого карап текст түзгөн он.



1. Алдыңкы планда эмнелерди көрүп жатасың?
2. Арткы планда эмнелерди көрүп жатасың?
3. Сүрөткө карап күзгү көрүнүш жөнүндө эмнелерди айта аласың?
4. У. Тансыкбаевдин «Тоодогу күз» аттуу сүрөттүнүн мазмуну боюнча 3—4 байланыштуу сүйлөм түз. Мисалы: *Күз мезгилинде мен тоого чыктым. Ал жерде...*
5. Үйдөн «Күз» теген темада чакан аңгеме түз.



Күзүндө чыгынбаган,
Кышында жылышынбайт.



Теңселип жерден туулган камыш сабак,
Ченгелдүү таманынан тамактанат.
Кучактап, жылуу ороп кабат-кабат,
Капырай, колсуз туруп бала багат. (Ж...)

АЛТЫН БАЛАЛЫК

КОНФЕТ

Акылбек менен Жыпарага атасы таттуу конфет алып келди.

— Балдарым, муну бөлүп жегиле, — деди атасы аларга.

Жыпара конфетти колуна алып, артына бекитти да, инисине минтти:

— Акылбек, конфеттер менин кайсы колумда, тапчы. Эгерде тапсан, азыр жейбиз. А таба албасан, эртең жейбиз...



Ақылбек ойлонбой туруп әле шашып кетип: «Сол колунда», — деди.

А конфеттер Жыпараның оң колунда әле. Өзү да жегиси келип турса, Ақылбектин минтип таба албай турганын карачы. Айткандан кийин сөзгө түрүү керек го.

Ошентсе да Жыпара акыл тапты:

— Ақылбек, бул ирет таппай калдың, эми ойло-нуп кайра айтчы...

С. Рысбаев



1. Атасы балдарына әмне алып келди?
2. Жыпара инисине кандай шарт койду?
3. Иниси шартты аткара алдыбы?
4. Анда Жыпара кандай акыл тапты?
5. Аңгеме әмнеси менен кызықтуу?



КАРЫНДАШЫМ

Сылык сыпаа мүнөзү,
Аты жакшы — Айгерим.
Баары келген колунан,
Карындашым бар менин.

Жетиге араң чыкса да,
Чоң кишидей жүргөнү.
Эртели-кеч иш кылып,
Булгансачы бир жери.

Дайым таза, иреттүү,
Бөлмөсүн көр ал жаткан.

Ошондуктан классы
Санитарка шайлашкан.

Сабактан да жакшы окуйт,
Күнү болбойт «үч» алган.
Жакабызды кирдетпей,
Уялабыз биз андан.

Тазалықка үйрөтүп,
Одоно, орой тил катпайт.
Апам айткан туура экен:
«Кыздуу үйдө кыл жатпайт».

T. Самудинов



1. Ырды көркөм оку.
2. Ырда кандай кыз жөнүндө сөз болуп жатат?
3. «Кыздуу үйдө кыл жатпайт» деген макалды сен кандай түшүнөсүң? Ушуга окшогон накыл сөздөрдөн дагы билесиңбى?
4. Тазалық жөнүндө дагы кандай макалдарды билесиң?

Құлқұлұу экен, окуп кой!

Сөз болбосоң коё кал

- Канат, жер астынан казылчу кендерди санап берчи?
- Алтын, күмүш, жез, темир, көмүр...
- Дагы.
- Дагы... дагы... картөшкө.



КИТЕП ОКУГАН ШАМАЛ

Дастан эмнегедир бир нерсе жасагысы келди. Колу бош. Убакыт деген толтура. Бирок, эмне жасаса болот? Багайын десе кой жок. Кой деген, тиякта, жайлодо. Куурай терейин десе—бул жер айыл эмес. Куурайдын шаарга эмне кереги бар. Айылга өткөн жылы каникулда барганды козу-улак байлап, кулун кармашып, апасына куурай териp берген. А бу шаарда анын бири да жок. Быйылкы каникулда айылга качан барат, белгисиз. Аны бир атасы гана билет...

Ошентип, Дастан аябай эригип отуруп, кызыктуу китеپ окуюн деп көңүлдөндү. Текчеде атасы сатып берген китеپтери көп. Аны барактап бир ирет көргөнү болбосо, окуй элек.



Өзү жакшы көргөн сүрөттүү китеbi бар. Анын сүрөттөрүн канча ирет караса да, окуй элек болчу. Дастан ошол китепти алды да, чарпаяга барып, чалкасынан жатып окуй баштады...

Окуп жатты... Бирок чалкасынан жатып да китеپ окуйт бекен. Чалкасынан жатып китеپ окуганда уйку дегениң эми эле келе калат. Кыйынсынып китеپ окууга киришкен Дастан жарым барак окуганда эле уйкуга киргенин байкабай калды...

Анын уктап жатканын көргөн апасы тим койду. Китеپ окуп чарчады деди го...

Бир кезде тентек шамал ичиркентип Дастанды ойготту. Уктап калганын ал ошо ойгонгондо гана билди. Уялды. Аナン жанында барактары ачылып, ачылганда да аягына чейин ачылып жаткан китебин көрдү. Көрсө, анын окубай уктап калганын көрүп, шамал өзү «окуп койгон» окшобойбу...

— Апа, — деди анда Дастан ошентип ойлоп, күлкүсү жүзүн жайып, — мен уктап калсам китебимди шамал окуп бүтүп коюптур... Карасаң, мен жаңы эле баштаган болчумун...

Апасы уулунун бул тамашасын туура түшүндү, бирок апасынын жообу аны уялтып салды. Апасы минтип айтты жалкоо уулуна:

— Сенин жалкоолугунду көрүп, сен окубасаң, мен эле окуюн деп, эстүү шамал окуп койгон турбайбы...

C. Рысбаев



1. Дастан эмнеликтен эрикти?
2. Ал эмне кылууну чечти?
3. Дастан китеپ окуунун эрежелерин билеби?

4. Сен китеptи кантip окуйсун?
5. Апасы уулун кантip уялтты?



Окусаң озорсун,
Окубасаң тозорсун.

Эмгек кылсан, өнмөк бар.

Жалкоолук — ден соолуктун душманы.



ТООДОГУ БИР КҮН

Жайкы каникул да башталды. Мени Абыл байкем айылга алып кетти. Абыл байкемдин Көкүн деген баласы бар. Көкүн экөөбүз теңбиз. Ал айылда жашайт.

Көкүн мени бир күнү тоого алып барды. Тоо бийик жана кооз экен. Гүлдөр жер жайнайт. Биз гүл тердик. Суур да көп экен, «чырк-чырк» этип бизди чакырышкансыйт.

- Чөндөлөй кармаг берейинби? — деди Көкүн.
- Ал эмне? — дедим мен.
- Билбейсинбى? Ал суурдун баласы да.
- Ооба.
- А түлкүнүн баласын эмне дешет?
- Билбейм...
- Аны бачики дейт.

Көкүн аюунун, кашкулактын, мышыктын, чычкандын балдарынын аттарын да айтып берди.

Андан кийин тоо өсүмдүктөрүн тааныштырды. Аナン ышкын, балтырканды көрсөттү. Алар абдан жакши экен. Аларды мен биринчи көрүшүм.



1. Балдар қаерге чыгышты?
2. Чөндөлөй деп эмнеге айтылат экен?
3. Сен кандай ойлойсун, эмне үчүн экинчи бала кыргызча сөздөрдү билбейт? А сен билесиңби?
4. Дептерине жаныбарлардын балдарынын аттарын билгениңче жаз. Үйгө барганда ата-эненден сурап, тапшырманы улант.

Күлкүлүү экен, окуп кой!

МЕН УКТАП ЖАТПАЙМЫНБЫ?!

Бир күнү Кожо Насирдин шаарга келип, бир адам менен конок үйдө түнөп калат. Түн ортосунда ал адам:

- Кожоке, уктадыңызыбы? — деп сурайт.
 - Жок, эмне болду?
 - Бир аз акча карыз берип турасызыбы?
- Анда Кожокең дароо коңурук тартып баштайт да:
- Мен уктап жатпаймынбы?! — деген экен.



БАЛА

Гүл да гүл, бала да гүл, баары бир гүл,
Жадырап, жайнап өсүп кең өмүр сүр.
Суу берип, нур төгүлткөн заманыңды,
Оюнда, окууда да эске ала жүр.

Таалайың татынакай кандай жарық,
Күн сайын гүл жыттанган таң агарып.
Бактынын булагына жүзүн жууган,
Силердей дүйнөдө жок эч балалык.

Аппак үй, заңгыраган сулуу мектеп,
Аталар куруп берди балдарга деп!
Учкуч бол, Илимпоз бол, Жазуучу бол,
Ар дайым силердики кең келечек.

M. Алыбаев



1. Ырды үн кубулжутуп көркөм оку.
2. «Гүл да гүл, бала да гүл, баары бир гүл» деген сөздөрдү кандай түшүнөсүң?
3. «Учкуч бол, Илимпоз бол, Жазуучу бол, Ар дайым силердики кең келечек» деген саптарды чечмелеп бер.
4. Ырды жаттап ал.



ПИЛ МЕНЕН ЧИЛ

Үчүнчүнүн балдары,
Кечээ жазды жат жазуу.
Жакшы-жакшы баа алды,
Жамалбектен башкасы.

Жанындағы Жаңылдан,
Көчүрө албай коюптур.
Ошондуктан катага,
Дептери бүт толуптур.

«Чил» дегендин ордуна,
«Пил учту», — деп жазыптыр.
— Эмне болуп кетти? — деп,
Эжей башы катыптыр.

Жалкоолугун койбосо,
Оңолбосун билебиз.
— Пилди учурган эргул, — деп
Шылдың қылып жүрөбүз.

T. Самудинов



1. Жат жазуудан ким жаман баа алган?
2. Ал эмне үчүн жаман баа алган?
3. Силердин класста да Жамалбекке окшогон балдар барбы?
4. Жаман баа албастык үчүн эмне қылуу керек?



Беш бир тууган бар эле,
Баары бирдей жаш эле.
Ичинде бирөө баш эле,
Баарынан бою пас эле. (М..)



Ынтымак достордун жолун ачат,
Ынтымак болбосо ырысқың качат.

Логограф

Адегенде табышмакталган сөздү таап, андан кийин ага мүчө уланса, же кошумча тамга қыстырылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну.

Топ эмес, бирок жели көп,
Айыл эмес, бирок эли көп.
Бир үндүүдөн өзгөргөн,
Бул өзү деги кандай сөз.

(шар, шаар)



ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК

ЭЛ ИЧИ – ӨНӨР КЕНЧИ

Кыргыз элиниң жаралуу, өнүгүү тарыхы канчалык терең болсо, анын элдик оозеки чыгармачылыгы да ошончолук көөнө экендиги белгилүү. Ымыркайга ат коюу үчүн азан айтуу аземи өткөрүлүп, бата берилгенден баштап, ал чыныгы таалим-тарбиялык мааниге ээ болгон нукура элдик сөздөрдүн курчоосунда чоңоёт. Наристени бешикке салаардагы әнелердин ак батасынын өзү не деген укмуш:

Өмүрүң узун болсун,
Ден соолугуң чың болсун!

Өрүшүң толгон малдуу бол,
Кампаң толгон дандуу бол!

Короо толо малдуу бол,
Үйүң толо балалуу бол!

Жайытың толгон мал болсун,
Үйүң толгон уул, кыз болсун!

Алдыңды бала бассын,
Артыңды мал бассын!

ОЮН ҮРЛАРЫ

I

Кыргыз балдарынын элдик оозеки чыгармачылыгынын ичинде эң көбү жана кызыктуусу «Оюн үрлары» болуп эсептелет. Анын түрлөрү абдан көп. Бул жерден сен алардын кәэ бирлери менен таанышасың.

Чымчыкей

Эки бала өздөрү биринин колунун учунан колтугуна чейин чымчып, төмөнкү ырды айтып токтогон жерине чейин барып, колтукту кытыгылайт. Алакандан баштап:

Арпа куур, буудай куур,
Ток талкан, ток талкан,
Бул жерине ак бит,
Бул жерине көк бит,
Бул жерине түлкү,
Бул жерине күлкү (кытыгылайт).

Манжалар кеңеши

Баш бармак: — Ууру кылбайлыбы?

Сөөмөй: — Кылса кылалы.

Ортон: — Кудайдан кантебиз?

Аты жок: — Кудай келгиче.

Чыпалак: — Кууруп-сууруп
жутуп иебиз.



Мында баш бармак: «Уурулук кылбайлыбы?» деген кеңешти бергени үчүн күнөөсү көп болуп, кыска болуп калган экен. Ортон: «Кудайдан кантебиз?»— деп ыйбаа кылгандыгы үчүн күнөөсү жеңил болуп, узун болгон экен. Башка манжалар да өздөрүнүн күнөөсүнө карай узун кыска болуп, беш манжа бирдей болбой калган имиш.

АК ТЕРЕК, КӨК ТЕРЕК

—Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
—Жепирейген Жээнбек,
Жетип келсин тезирээк.

—Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
—Тойго минген тору аттай,
Топчуланган манаттай,
Кызыл бешмант кыз керек.

—Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
—Жайлоодон түшкөн тору аттай,
Жайдары сулуу сымбаттуу,
Жашыл чапан кыз керек...



1. Ырларды көркөм оку.
2. Мындай оюндарды ойногонсуңбу?
3. Эмне үчүн манжалар узун-кыска болуп калган экен?
4. Оюн ырларын жатта.



II

АКЫЙНЕК

1-кыз: Акыйнек ырын ырдашуу,
Абалтан кыргыз салты э肯,
Акыйнек ырын улантуу,
Атабыз кыргыз салты э肯!

2-кыз: Ыр ырдашып сындашуу,
Ыр жандуу кыргыз салты э肯,
Сынга сындай жооп айтсак,
Атабыз кыргыз наркы э肯!

1-кыз: Сени болсо топ кыздар,
Кийимин чактап кие албас,
Кийсе да тыкан жүрө албас,
Бээ сааганда этегин,
Чарпый баса отурган,
Чалма этек кыз деп жүрөт.

2-кыз: Сени болсо көп кыздар,
Кийимин таза кие албас,
Кийсе да таза жүрө албас,
Көйнөгүнө сүт тамган,
Дак болсо да көйнөгү,
Тазалап, жууп албаган,
Тазалыкка сараң кыз деп жүрөт.

1-кыз: Сени болсо көп кыздар,
Уйкучу кыз деп жүрөт,
Уй сааганда үргүлөп,
Сүтүн төгөт деп күлөт.

2-кыз: Сени болсо айылда,
Кой келгенде короого,
Чачын жуйт деп жүрөт.
Үй оокатка кош көңүл,
Жалкоо кыз экен деп күлөт...



1. Кыздардын ортосунда акынек айтышуунун мак-
саты эмнеде деп ойлайсун?
2. 1-кыз менен 2-кыздын акынек айтышуусунан
алар жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. Ошол кыздарга окшогуң келеби?
4. Дептерине акынек ырларынан таап жаз.



КОРДОО ЫРЛАРЫ

Ууруга

Ууру, ууру,
Үй тезегин жууру.
Тамекинин ачыгы
Таңдай байдын күчүгү
Күч-күч, күч-күч.

Соргокко

Кардың ачса, кака же,
Кабыргалуу бака же,
Тойбой калсаң бакага,
Тонуп калган така же.
Өлөң-өлөң, өлөң же,
Өлөң чөптүн көгүн же,

Бұрсұғұнү буудай же,
Буурул чөптүн көгүн же.
Соңку күнү сомо же,
Соргок болуп көбүн же.

Качаакка

Кетсен, кетсен, кете бер,
Керме тоого жете бер.
Баланұн атын Мамай кой,
Башын отко кактай кой.
Майы чыкса жалай кой.

Чалайга

Чалай, чалай чалдырак,
Казанга жапкан калдырак.
Аны алып жеп койгун,
Эрмат чалай чалдырак.



1. Үрді көркем оку.
2. Дагы кандай кордоо ырларын уккансың?
3. Кордоо ырларына кабылбастық үчүн эмне кылуу керек?

Құлқұлұу экен, окуп кой!

— Уулум, мен сенин жашында калп айтканды билчү әмесмин.

— Анан кайсыл жашыныздан калп айта баштадыңыз эле?



БАБАЛАРДАН КАЛГАН СӨЗ

Макалдар

Абийир үчүн ак жүр,
Алыш-беришке так жүр.

Абийир тапса баласы,
Атасына бак конот.

Адам — эли менен,
Өрдөк — көлү менен.

Жазында ырдап жүрбөсөң,
Кышында жыргап жүрөсүң.

Конгон жерге коргон сал,
Түнөгөн жерге түркүк как.

Эмгек кылсан жашындан,
Дөөлөт кетпейт башындан.

Табышмактар



Аркы өйүздүн карагай,
Берки өйүзгө жыгылат.
Берки өйүздүн карагай,
Аркы өйүзгө жыгылат.

Бассам басат,
Жатсам жатат,
Чапсам чабылбайт,
Көмсөм көмүлбөйт,
Караңғыда көрүнбөйт.





Калдыр-күлдүр каадак,
Жону толгон саадак,
Оттогону жылкыдай,
Отурганы кишидей.



Өтө баалуу бир зат бар.
Сүйлөгөндү билбegen.
Кызыл, жашыл көздөрүн,
Ирети менен ирмеген.

Жаңылмачтар

Былкы-былкы былкы таш,
Былкылдаган кызыл таш.
Таар токум чаар таш,
Тайгаланма кара таш.

Шалгамбайдын шагында бир түп
тыт бар экен,
Тыттын түбүндө бир түп түрп бар экен,
Түрпту тыт түртүп туруптурбу,
Тытты түрп түртүп туруптурбу?



1. Макал, табышмак жана жаңылмачтарды дептериңе жазып ал.
2. Макалдардын мазмунун чечмелө.
3. Табышмактардын жандырмагын тап.
4. Жаңылмачтарды бат жана туура айтыв, тилинди жатыктыр.



ЖОМОКТОР

Манас

I

Илгери-илгери өткөн заманда кыргызда Манас деген ашкан бир чоң баатыр болгон экен.

Манас баатыр чыкканга чейин кыргыз жеринде көптөгөн чоң-чоң окуялар болуп өтүптур. Кыргыз жери суулуу, тоосу кенге, талаасы мөмө-жемишке, данга бай келип, төгөрөктүн төрт бурчундагы хандарды, падышаларды кызыктырчу экен.

Өзүнүн элин, жерин, суусун эч ким эрки менен башка бирөөгө бере койбoit да. Ошондуктан четтеги падышалар, хандар күчкө салып, аскеринин көптүгүнөн пайдаланып, кыргыз жерин тебелеп-тепсеп басып, каршылык көрсөткөндөрдү өлтүрүп, туткунга алып кетет. Ошондо кыргыздын бирөө-жарымы бийик тоолордун башына чыга качып кутулса, бир даары каптаган калың жоого күчү тең келе албай, кантсе да аман калуу үчүн жол тапкан жагына качып жөнөшөт.

Манастын атасы Жакып өз агайын-туугандары менен Алтай тоосуна качып барат. Алтай тоосунда жүргөндө байбичеси Чыйырды уул төрөйт. Эл чогулуп, чоң той берип, атын Манас коёт. Ошол эле күнү Жакыптын жылкычылыгынын өрүшүндө кула бээ кулун тууйт. Кула кулун чоңоюп, кийин Аккула деген тулпар болуп, ал ат Манаска энчиленип калыптыр.



Манас ойноо бала кезинде өтө тентек чыгып бараткан соң, атасы Жакып аны Ошпур деген койчуга кошуп, койкайтартып коёт. Койчулардын ичинде да Манас тың чыгып, көп койчуга башчы болуп, аларга баатырдык өнөр көрсөтүп, марттык кылыш, атасынын койлорунан союп бере берип, бат эле кырк жолдоштуу болуп калат. Кармашса күчтүү, сүйлөсө ақылдуу болгондуктан, Алтайга қачып барган кыргыздарга бат эле атагы жайылып кетет. Ошол жерден кыргыздардын эр жүрөк, ақылдуу балдарынан жоро-жолдош күтөт.

Ошол жаш баатырларды баштап алыш, кыргыздын айылына, малына кол салган жоону нечен жолу кууп чыгат.

Бала Манас аты калып, эми баатыр Манас атка конот, курал-жарактуу боло баштайт.

Астыңкы эрди албайып,
Үстүнкү эрди далбайып,
Кыл муруту сеңирдей,
Айбаты албарс темирдей.
Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен Күнүндүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй

Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй...

Бир укмуштуу жигит болуп чыга келет. Ал эми
Манас баатырдын минген аты Аккуланын сын-сы-
паты мындайча:

Көзгө илинбей зыпылдап,
Басканы сырттын желиндей...
Туягында ағы бар,
Кулагында шамы бар,
Эр Манаска ылайык
Күондан бүткөн жаныбар!



1. Манас баатыр жөнүндө буга чейин эмнелерди билчү элең?
2. Манас баатыр жомокто кандай сүрөттөлгөн? Анын зор, алп адам экендигин кайсы саптардан көрүүгө болот?
3. Аккуланы кандай әлестеттиң?



||

Манас Алтай тоосунда жүрүп эр жетет. Ал жерде кыргыздарга башчы болуп калат. Өзүнөн жашы бир топ улуу жана кыйланы көргөн акылман Бакайды өзүнө кенешчи, акылчы кылып алат.

Өзүнүн ишенимдүү кишилери менен ошол Алтайдан ар жактагы кыргыздардан кабар алуу үчүн Ат-Башыдагы катаган уруусунан чыккан Кошой баатырга келет. Кошой ары акылман, ары балбан,



баатыр, Бакай сыйктуу бир кыйла жашка чыгып калган адам болот. Кошой менен Бакай өмүр бою Манастын кеңешчиси болушат. Мындан шыктанган Манас баатыр Бакай, Кошой жана башка чоролору, баатырлары менен кеңешип отуруп, чачылган кыргызды ушул Ала-Тоого жыйнайлы жана элди чет душмандан коргойлу деген акылга токтошот.

Манас Алтай жактан көп аскер курал, ал жердеги кыргыздарды көчүрүп чыгып, Ала-Тоону ээлеп, анан душмандарды сүрө баштайт. Азып-тозуп кеткен кыргыздар өз жер-суусун кайрадан ээлешет. Ошондон кийин Манас баатыр жөнүндө:

Чачылганды жыйнаган,
Үзүлгөндү улаган,—

деген сөз тарайт.

Бакай, Кошой, Сыргак, Чубактан башка баатырлар да Манастын тегерегине чогула берет. Манас баатыр Алтайдан ата-бабанын жерине көчүп келгенден тарта Таласка ордо куруп, Кең-Колдун оозун мекендейп калат. Өз жерин душмандан бошотуп алгандан кийин башына кырк баатырды коюп, дайым эл четинде, жоо бетинде туруучу аскер күтөт.

Манастын кабарын уккандан кийин башка элдерден да баатырлар келишип, Манастын колунда туршуп, өмүр бою кеңештеш, тилектеш, жоодо билектеш болуп өтүшкөн экен. Ар кайсы жерде качып-бозуп жүргөн кыргыздар да кайрадан чогулуп келе

беришиптири. Кысым менен кордукка чыдабай Кытай жактан Алмамбет баатыр качып келген. Алмамбет эрдиги, акыл-айласы жагынан Манаска тете эле азамат болгон. Ошон үчүн энеси Чыйырдынын эмчегин эмизип, өзүнө ини деп, бир тууган деп элине жарыялайт.

...Жакып эми уулуна теңдеш жар таап берүү үчүн төгөрөктүн төрт бурчунан кыз издей баштайт. Ошондо Букардын ханы Каракандын (Темиркан деп да коюшат) кызы Каныкейге туш болот.

Каныкей акылман да, элди да күтө билген, керек болсо баатырдык көрсөткөнгө жараган мыкты жар болуп, Манастын кадырын дагы көтөрүп жиберет. Манас Көкөтөйдүн ашына (чоң чабуулга) аттанаарда Каныкейдин сарамжалын көрүп ыраазы болот.

Кол башкаруу, колго аскер тартибин үйрөтүүнү мыкты билгендиги жагынан Алмамбетке теңдеш жан жок экен. Мына ошон үчүн анын кыраакылыгын байкаган Манас өмүрүнүн аяк ченинде ичиндеги арманын айтып отуруп:

Аргымак бактым, ат бактым,
Аккулача болбоду.
Азамат бактым, эр бактым,
Алмамбетче болбоду! —

деп шуу-шуу үшкүрүп өлгөн дешет.

Манас кыргыз жерин убактысынча ээлеп алган душмандарды айдалып чыга баштаганда, Манасты азыркы Чыйырчык деген тоодо кыргыздардын уруу

башчы аксакалы Жанадил уулу баатыр Көкөтөй (ал кезде уруу башчысын «хан» деп койчу) тосуп чыгат. Ал киши Манастын аскерине аскер кошуп, женишке чоң жардам берген экен. Ошон үчүн Манас баатыр Көкөтөй аксакалды өтө кадырлап калган.



1. Манастын эң жакын адамдары кимдер экен?
2. Алардын ар бирине тиешелүү өзгөчөлүктөрүн эстеп көрчү.
3. Эмне үчүн Манастын айланасына жалаң жакшы адамдар чогулган?



III

Арадан бир нече жыл өткөндөн кийин, карылышы жеткен Көкөтөй дүйнөдөн кайтат. Көкөтөйдүн асыранды уулу Бокмурун атасына чоң аш бермек болуп, отун-суулуу ээн жер Каркыраны аш орду деп белгилеп, төгөрөктүн төрт бурчунан эл чакырып, ашка камданат. Бирок: «Өзүмдүн эле күчүм жетет. Мен Манастан кем бекемин», — деп ашка Манасты чакыrbай коёт.

Ашка эл алды болуп Кытай жактан көчмөндөрдү баштаган — Конурбай, Нескара, Жолойлор келишет. Балбан жана соргок Жолой кемегенин башына келип, эч кимге ээ кылбай казандагы чала бышкан этти алып жей баштайт.

Конурбай менен Нескара болсо Бокмуунга:

— Көкөтөйдүн күлүк аты Мааникерди баштап алдыбызга тартуу кыласың. Болбосо ашыңды талап жеп, эли-журтуңду чаап кетебиз! — деп зомбулук көрсөтүп кирет. Ошондо Кошой дөө баштаган кыргыз башчылары кеңешип, душманга күчтөрү жетпесин билишип, ат чаптырып Таластагы Манасты чакыртышат.

Манас кырк чоросу жана аскери менен келип, аш ээлерин басмырлап турган душмандын мизин кайтарат. Аштын шаан-шөкөтү башталат. Балбан күрөштө калмак Жолойду кыргыздын 85 жаштагы кары дөөсү Кошой жыгат. Эр сайышта Конурбайды Манас сайып түшүрөт. Ат чабышта Манастын тулпары Аккула чыгып келет. Ошондо ичи күйгөн душман жагы Конурбай баш болуп, Аккуланын байгесин тиийип (уурдап), алып качып жөнөшөт. Аркасынан кыргыздар кууп, байгени арандан зорго жарым жартылай ажыратып алышат. Бирок бул кагылыш кийинки чоң чатақтын да себебчиси болуп калат.

Кыргыздар Кытай жаккы көчмөндөрдүн душмандыгын сезип, болор окуянын алдын алышп, көп узабай чоң чабуулга өтүшөт. Адегенде Манас баштаган кыргыздар жеңип, Манас чет Бээжинге хан болуп турат. Кийин душман көптүк кылып кыргыздарга кайра чабуул коё баштайт. Күч теңдешсиз болгон салғылашууда Манастын баш баатырлары Алмамбет, Чубак, Сыргак окко учат. Чоң салғылашууда Манастын аты Аккула да окко учат. Айлакер, арамза Конурбай Манас менен ачык бетме-бет чыга албай, шек бербей андып жүрүп, Манасты эч нерседен бей-



капар камсыз турган жеринен ууга сугарылган найза менен сайып, катуу жарадар кылып, качып кетет. Кыргыздар жоодон женилип, өлгөнүнөн калганы кайра Таласка келет.

Белиндеги найзанын сыныгын сууруп алганда, Манас баатыр жан берет. Манастын аркасында баш кишилер Бакай, Кошой, энеси Чыйырды калат.

Каныкейдин каалоосу менен Манаска күмбөз салынат. Семетей ошондо жаңы төрөлгөн бала болот. Манастын ашын бере элкте эле Жакыптын токолу Бақдөөлөттүн улуу уулу Көбөш Каныкейге күч менен үйлөнмөкчү болот.

Каныкей уулун алып Бакайдын жардамы менен түн жамынып Букарга, атасы Каракандын шаарына качып кетет. Таласты эми Бақдөөлөттүн балдары Абыке, Көбөш бийлеп калышат.

К. Маликов



1. Көкөтөйдүн ашына кимдер келишти?
2. Алар кандай чыр чыгарышты?

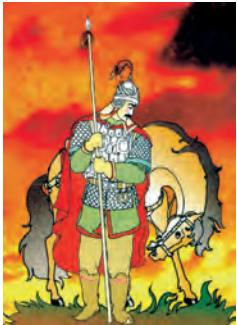
3. Эмне үчүн Бокмурун ашқа Манасты чакырған эмес?
4. Ашта ким тартип орнотту?



КУРМАНБЕК

Калмактар Курманбек баатырдан коркуп калтырап-титиреп 1000 жылкы тартуу тартып, 41 кызды тартуу кылып алып келип, андан кечирим сурай турған болгондо, анын атасы Тейитхан Телтору атын бербей алышп коёт. Тейитхандын токолу калмак кызы болгондуктан, кыргыздын душманы Дөлөнханга мына минтип кат жазып жиберет: «Дөлөнхан аке! Курманбектен коркпой келе бергиле. Атасы Тейитхан Курманбекке Телтору атын бербей койду».

Бул катты алган Дөлөнхан менен Экез баатыр Курманбекке каршы кошун алышп чыгат. Курманбек Койкурөң деген асый чыкма атын минип, кырк жигити менен калмактарды чилдей кубалайт, айлакер калмак Дөлөнхан өз аскерлерин кырдыrbай, Курманбекти алдап, алдынан чыгып качып жөнөйт. Качканда аңды көздөй качат. Аңдан Дөлөнхандын карала аты секирип өтүп кетет. Курманбектин асый чыкма аты секирип, бирок бели үзүлүп кетип аңга түшөт, аナン өлөт. Мына ушул айлакерлиги ишке ашкан калмак Дөлөнхан аңдан кайра секиртип өтүп баратып, жөө калган Курманбекти как жүрөккө саят. Найзасы Курманбектин көөдөнүн тешип чыгат...



...«Курманбек досум калмактарга каршы согушуп жаткан имиш, жардам берейин», — деп аскерлери менен Аккан досу келсе, Курманбек набыт болгон. Атасы Тейитханга барып: «Неге уулунузга Телтору атыңызды, соотунузду бербениңиз?» — деп сураса, калмактарга сатылган Тейитхан минтет:

Телтору атым бербеймин,
Гөр байгеме чаптырам.
Соотумду бербеймин,
Сөөгүмө жаптырам.
Өлсө мейли Курманбек,
Кудайы, деп каткырам! —

дегенде, Аккан какбаш Тейитханды кылыч менен бөлө чабат. Өмүрлүк жары Канышай Курманбектин өлгөнүн угуп, өзүнүн жүрөгүнө өзү канжар малып өлөт. Аккан Курманбек досунун уulu Сейитбекти алып келип тарбиялайт. Сейитбек чоңоюп, эр жетип, Курманбектей баатыр болот. Ата конушуна келип калмактарды кырып, өч алып, Дөлөнхан менен Экезди кабатынан сайып өлтүрөт. Себеби, ага Курманбектин 40 жигити, бүткүл кыргыз эли жардам берген.

K. Рыскулов



1. Эмне үчүн калмактар Курманбектен кечирим сурай турган болушат?
2. Дөлөнхан Курманбекти кантип өлтүрдү?
3. Аккан кандай дос экен?



ТОРГОЙ

Учуп келаткан торгойдун топусу эрмендин арасына түшүп кетти. Торгой эрменге карап:

— Эрмен, эрмен топумду алып берчи,— деди.

— Сенин топуң әмес, өзүм ордуман козголо албай турам,— деди эрмен.

— Анда сени әчкиге айтып жегизем,— деди да торгой әчкиге келди.

— Тетиги жерде көп эрмен бар экен, ошону жесен болбойбу?

— Эрменди жемек тургай, улагымды көтөрө албай араң эле жүрөм,— деди әчки.

— Сени карышкырга айтып жегизем,— деп, торгой учкан бойдон карышкырга барды:

— Карышкыр, карышкыр, төмөн жакта бир әчки турат, жесен боло.

— Эчки жемек түгүл, үңқүрүмдү каза албай жатам, — деп жооп берди карышкыр.

— Сени жылкычыга барып айттайын, азыр чаап алсын! — деди-да, торгой сыйган бойдон жылкычыга жетти:

— Жылкычы, жылкычы, төмөнкү коктуда бир карышкыр үңқүр казып жатат, чаап алсаң боло.

— Карышкыр чапмак түгүл, жоголгон жылкымды таба албай жүрөм,— деп жылкычы сүйлөдү.

— Сени байга айтпасамбы,— деди торгой. Аナン байга келип:

— Бай, бай, жылкычың жылкыларды жоготуп, таппай жүрөт, аны урсаң боло.

— Жылкычыны урмак түгүл, казымды көтөрүп баса албай отурам,— деди бай.

— Сени чычканга айтып казыңды тештирейин,— деп торгой чычканга келди.

— Байдын казысын тешмек түгүл, балдарыма ийин каза албай жатам, — деп чычкан чыйылда-ды.

— Сени тентек балага айтып, ийинине суу куй-дурбасам! — деп торгой кекенген бойдон тентекке барып айтты.

— Ийинге суу куймак түгүл, балдарга чүкөмдү уттуруп, музоомду кайтара албай жүрөм,— деди тен-тек бала.

— Сени энеңе айтпасамбы,— деди да торгой баланын энесине учуп кетти:

— Балаң чүкөсүн уттуруп, музоосуна карабайт э肯, сабасаң боло!

— Аны сабамак тургай, жүн сабай албай жа-там,— деди энеси.

— Сени куюнга айтып, жүнүңдү учуртайын,— деди да торгой куюнга барып айтты. Анын колу-жолу бош э肯, макул болду. Куюн кокту ылдый келип, кемпирдин жүнүн учурду, кемпир баласын урду, баласы чычкандын ийинине суу кийду. Чыч-кан чыга калып, байдын курсагын тырмады, бай жылкычысын урду, жылкычысы карышкырды кууду, карышкыр кара эчкини кууду, эчки эрменди жеп, торгойдун топусун алып берди. Ошондон кийин торгой топусун башынан түшүрбөй, дайыма баса кийип жүрүүчү болуптур.



1. Торгойго әмнө болду?
2. Ал кимдерге кайрылды?
3. Ким ага жардам берди?
4. Чоң теманы кайталоо менен бирге дептерине «Мен сүйгөн жомок» деген темада чакан аңгеме жаз.



Кыш куйбай, ылай чылабай,
Ичи-тышын шыбабай,
Үй куруп алат кайсы уста,
Балта, керки кармабай. (Ч..)

Өз камын ойлогон өспөйт,
Эл камын ойлогон көктөйт.

Жомоктон курсак тойбойт,
Кулак кубанат, көңүл тоёт.



Анаграмма



Адегенде табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү айрым тамгалардын ордун алмаштыруудан жаңы сөз алынуучу сөз оюну.

Качыратып кар басып,
Кыш мезгилде киесин.
Алмаштырсаң тамгасын,
Өкүнүчтү билесин.

(өтүк-өкүт)

II ЧЕЙРЕК

ДҮЙНӨ ЭЛДЕРИНИН ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНАН

АЧ КӨЗ БАЙ

(Өзбек эл жомогу)

Бар экен да, жок экен, илгери өткөн заманда абышка-кемпир болгон экен. Абышка талаадан отун терип, анысын базарда сатып, акчасына тиричилик жүргүзүшчү экен. Күндөрдүн биринде абышка отунга барып, жылғындын астында уча албай калган өрдөктү көрөт. Ага боору ооруп, үйүнө алып келип, карай баштайт. Бир айда өрдөктүн күш жүндөрү жаңыдан өсүп чыгып, учуга теминип калат. Өзүнүн ишинен кумарланган абышка өрдөгүн дубалга кондурат. Өрдөк абага көтөрүлөт да, учуп кетет. Муну көргөн кемпир чалына жинденет:

— Сенден да пайда чыгабы, келесоом? Өрдөгүң учуп кетти го. Коюп жибербесен, сатмакпыш же союп жемекпиз.

Анда абышка:

— Койчу эми, сооп деген да керек го адамга,— деп жооп берет.

Бир күнү өрдөк учуп келип, абышка-кемпир жашаган үйдүн чатырына конуптур.

— Карасаң, абышка, өрдөгүң учуп келди,— деп үн салат кемпир чалына.

Өрдөгүн көргөн абышка бел курун жерге жаяп, ага дан себет. Бирок өрдөк курга келип кон-



бостон, оозундагы бир ууч каухарды курга төгүп, кайра учуп кетет. Сүйүнгөн абышка каухарларды соодагерлерге чоң акчага сатып келет да, абышка-кемпир жыргап-маарып жашап калышат.

Абышка-кемпир молчулук менен токчулукта жашай берсін, әми сөзду башкалардан угалы.

Абышканың бир бай кошунасы боло турған. Алардың байый түшкөнүн көрүп, чыдамсыздық менен сурайт:

— Кантип байыдың, кошуна?

Карапайым абышка болсо ага болгонун болгондой айтып берет:

— Жараланған өрдөк таап алдым эле. Аны бағып, айықтырдым. Ошол мага байлық алып келип берип жатпайбы.

Көрө алbastыктan күйүп өрттөнгөн бай заматта талаага аттанат. Издеп-издеп бир маалда жалғыз

жүргөн өрдөккө көзү түшөт. Болгондо да соо эле өрдөк. Таяк менен бутуна чаап, майып болгон өрдөктүн күш жүндөрүн жулуп салып, үйүн көздөй шашат. Канаттары түзөлгөнгө чейин өрдөк эмне кордук болсо, бардыгын көрөт. Айыккандан кийин учуп кетет.

Ошентип бир айга чейин өрдөктөн кабар болбайт. Күндөрдүн бириnde өрдөк учуп келип, байдын үйүнүн чатырына конот. Байдын аялы чоң жуурканын алып чыгып, секиге жаят да, ага дан себет. А өрдөк болсо конгон жерине дарбыздын жалгыз гана уругун калтырган бойдон учуп кетет.

Ачууланган бай артынан тигилген бойдон кала берет.

— Ушуунусуна да шүгүр,— деп бай дарбыздын уругун жерге тигет. Урук ошол эле күнү өнүп чыгып, эртеси күнү түшүм бере баштайт. Бир жума дегенде дарбыз кучак жетпегидей болуп чоңёт. Ал күн сайын эмес, saat сайын өсө баштайт. Эси оогон бай чыдамын жоготуп, балта менен дарбыздын сабагын кырка чаап, тоголоткон бойдон үйүнө алып келет.

«Ичи толо каухар болсо, кошуналардын көрбөгөнү он», — деп ойлойт бай жана үйдүн ичинен кулпулап салат. Бай аялы экөө дарбызды союшат. Дарбыздын ичинен болсо абдан чоң ажыдаар чыгат да, байды аялы менен кошо жеп көйт.

Ошентип ач көз байдын мал-мүлкү да абышка-кемпирге калган экен.



1. Абышка әмне үчүн өрдөктүү үйүнө алып келди?
2. Өрдөк жакшылыкка кантип жооп кайтарды?
3. Бай өрдөктүү кантип тапты?
4. Өрдөк байга әмне алып келип берди?
5. Жомоктон кандай жыйынтык чыгардың?



БАКА МЕНЕН ЧАЯН

(Каракалпак эл жомогу)

Бар экен да, жок экен бир бака болгон экен. Бака суудан баш багып турганда, анын алдына чаян келип:

— Бака, бака, кел, экөөбүз дос бололу, — дептир.
Анда бака:

— Дос болсок, бололу. Мен да суунун ичинде жалгыздыктан жададым. Балким, сен экөөбүз чогуу жер кыдырсак, дурус бolor, — деп жооп айтыптыр.

Ошентип, бул экөө ээрчишип келе жатышса, алардын алдыларынан сууга кенен арык чыгып калыптыр.

Анда чаян:

— Бака дос! Эми сен мени бул арыктан көтөрүп алып өтпөсөн, мен өзүм өтө албаймын, — дептир.

Бака болсо:

— Болуптур, досум! Анда жонума чык, мен сени алып өтүп коёюн, — деп ага жонун тосуптур.

Ошентип, чаян баканын жонуна минип алыштыр. Бака сууга кирип, наркы жээкти көздөй сүзө баштаптыр. Суунун дал ортосуна барышканда, чаян



баканын аркасына ийнесин сайыптыр. Турган же-ринен бака:

— Ой, чаян дос! Бул эмне кылганың?— деп су-раптыр.

Анда чаян:

— Менин ишим ушу да, — деп жооп бериптири. Ачуусу келген бака:

— Сенин кылар ишиң ушу болсо, биздин да сага окшогон «достор» үчүн кылар ишибиз—бул,— деп суунун астына чумуп кетиптири. Чаян болсо сууга чөгүп өлүптүр.



1. Бул жомокту ролдорго бөлүштүрүп окуганга да-ярданғыла.
2. Эмне үчүн бака чаяндын сунушуна макул бол-ду?
3. Бака чаяндын жасаган ишине кандай карайт?
4. Жомоктон кандай корутунду чыгарууга болот?



ТҮЛКУ МЕНЕН КАРЫШКЫР

(Каракалпак эл жомогу)

Илгери-илгери замандарда Түлкү менен Карышкыр дос болушкан экен. Күндөрдүн биринде алар жер кыдырып жүрүшүп, капканда турган күйрукту көрүп калышат. Түлкүнүн да, Карышкырдын да табиттери ачылып, аны шапа-шуп алышп, жеп койгулары келиптир.

Карышкыр Түлкүгө:

—Муну сен жечи, дос,—деп сунуш киргизет.

Түлкүнүн куулугу тутуп:

—Мен орозомун го, досум! Күйрукту сен өзүң жей бер,—дейт.

Муну угуп, Карышкыр күйрукту жемей болот. Ал түмшүгүн сунган маалда мойну капканга түшүп, күйрук тетигинден ары ыргып кетет. Түлкү болсо заматта күйрукту жерден ала коёт да, сугунуп иет.

Муну көргөн Карышкыр:

—Ой, Түлкү дос! Сен орозо эмес белен?—деп суралтыр.

—Эми орозо сенин мойнуңа түштү,—деп, Түлкү жолун уланткан экен.



1. Эмне үчүн Түлкү капкандагы күйрукту өзү жебей, аны Карышкырга сунуштады?
2. Карышкырдын капканга түшүшүнө эмне себеп болду? Ал Түлкүгө карап эмне деди?
3. Бул жомоктон кандай жыйынтык чыгарууга болот?



АЧ КӨЗ ИТ

(Тажик эл жомогу)



Күндөрдүн бириnde бир ит касаптын дүкөнүнүн алдынан өтүп бара жатып, чоң бир сөөктү көрдү жана аны көтөргөн бойдон качты. Анын оозуна бирдеме тиштеп качып бара жатканын көргөн иттер артынан куугун салышты. Ал алынын барынча дарыя жакты көздөй чуркап жөнөдү. Көпүрөдөн өтүп бара жатканда, суу жакты карады эле, килейген бир сөөктү тиштеген калыпта өзү менен чогуу чуркап келе жаткан бир итке көзү түштү. Бул болсо анын суудагы чагылышы эле. «Ой, десе, анын жилиги меникине караганда чоң турбайбы!» — деп көңүлдөндү ит жана оозундагысын таштап, дарыяны карай атырылды.

Сөөк да аны менен кошо дарыяга түштү. Суу өтө тез акчу. Ит араң дегенде суудан жанын куткарып алды жана даанышмандардын: «Эки жәэкке умтулган ара жолдо чөгүп өлөт», — деген накыл сөзү канчалық туура экендигине ишенди.



1. Ит эмне таап алды?
2. Ал эмне үчүн иттерден качты?
3. Суудан эмнени көрдү?
4. Эмне үчүн өзүн сууга таштады?
5. «Эки жәэкке умтулган ара жолдо чөгүп өлөт», — деген макалды сен кандай түшүнөсүң?



ЫНТЫМАК

(Тажик эл жомогу)

Илгери-илгери бир падыша болгон экен. Анын жети уулу болуптур. Күндөрдүн бириnde катуу ооруга чалдыккан падыша, ичер суусу аяктаганын сезиптир да, жети уулун астына чакыртыптыр. Алардын колуна долононун чыбыгынан бирден картып: «Муну сындыргылачы», дептир. Балдары чыбыктарды оңой эле сындырып салышыптыр. Анда падыша долононун чыбыктарынан жетөөнү алып кошоктоптур да, балдарына: «Эми муну сындыргылачы», —дептир. Бирок канчалык күч сарпташпасын, жети уулдан бирөөсү да чыбыктарды сындыра алышпаптыр.

Ошондо падыша айткан экен:

— Ой, балдарым! Эгерде силер да ушул чыбыктардай бирге болсоңор, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарсаңар, ынтымактуу жашасаңар, бири-бириңерге каршы барбасаңар, ар ким өз кызыкчылыгын башканыкынан жогору койбосо, анда силерди эч ким жеңе албайт. А бирок, мунун тетирисинчө болсоңор, анда ким каалаган оңою менен сындыра берген жалгыз чыбыктай болуп каласыңар.



1. Падышанын канча уулу болгон экен?
2. Жалгыз чыбыктарды балдары эмне кылды?
3. Чыбыктарды кошоктоп бергенде эмне болду?
4. Падышанын сөзүн кандай түшүндүң?



Ырыс алды — ынтымак.



Бириккен озот, таркаган тозот.

Жалкоолук адамды карытат,
Эмгек адамды байытат.

КИМ КҮЧТҮҮ

— Дүйнөдө баарынан мен күчтүүмүн. Алдымда эч ким туруштук берип тура албайт. Ачуум келсе бак-даракты тамыры менен жулуп, туш тарапка чачамын. Эгерде каарым кайнаса туш келгенди күм-жам кыламын. Кааласам тоону уратып, күнөстүү өрөөнгө айландырам. Бир эле демим менен күндүн көзүн жашырып, деңизди толкундарам, — деп Шамал мактанып жатты.

— Жок, — деди Нөшөр. — Сен мени менен теңеше албайсың. Менин күчүм — күч! Эгерде мен нөшөрлөп жаасам, сенин үнүндү өчүрүп, бүткүл жер жүзүн суу астында калтырам.

— Эй, эмне эле мактанып жатасына? — деди Дарыя. — Сен, Шамал, мени менен бетме-бет келсен, ошол замат жок болосуң. А сен, Нөшөр, өз алдыңча эч ким эмессин, эч кандай күчүн жок. Сен мени менен гана күчтүүсүң. Болбосо Жер сени өзүнө сицирип алат.

— Токтоткула, — деди Күн ачууланып. — Менин жалындаған нурумдун алдында, Шамал, сен заматта жок болосуң. Сен, Дарыя, менин күчүмдөн кантитип соолгуп калганыңды сезбей деле каласың.

Нөшөр, сен өзүндөн-өзүң жок болосуң. Менин күчтүү апتابымдын кадырын бардыгы билет.

— Бул жерде талашып олтургандан майнап чыкпайт. Андан көрө барып, адамдан сурайлыш. Ал деген бардыгын билет. Кимдин күчтүү экендигин заматта айтып берет,— деди Дарыя.

— Жакшы болот. Пайдасыз талашкандан көрө калыска барууга макулмун,— деди Нөшөр.

— Мен дагы каршы эмесмин,— деди Шамал да басаңдай. Күн да анын сунушуна көнүп, бардыгы чогуу адамга келишти.

— Оо, Адам, биздин талашты калыс карап, туура чечип берсең э肯,— деди Күн.

— Анчалык болсо, аракет кылышп көрөйүн,— деди Адам.

— Дүйнөдө бардыгынан күчтүү менмин, туурабы?— озунуп суроо берди Шамал.

— Жок, сени жеңе турган күчтөр көп бул дүйнөдө.

— Анда бардыгынан мен күчтүүмүнбү?— сөзгө аралашты Нөшөр.

— Сен да эмессин.

— Демек, эң күчтүсү мен экенмин-го! — компоё түштү Дарыя. Катар айтылган жоопторду уккан Күн апتابын дагы да күчөтүп:

— Эмне, Жер жүзүндөгү бардык нерсени куйка-лап таштоого жете турган күчүм силерге билинбей турабы?— деди.

— Менменсинип, артыкча текеберлене бербечи, Күнүм,— деди ага Адам.

— Анда айтчы, бизден да ашып түшкөн күчтүү ким э肯?— дейишти бардыгы.

— Инсандардын биримдиги,— деп жооп берди Адам.— Жер жүзүнүн калкы бири-бирине жардам колун сунуу менен буркан-шаркан түшкөн дарыядан да, көгөрүп жааган нөшөрдөн да, жулкунган шамалдан да, куйкалаган Күндөн да күчтүү. Анткени, алар силер кыйраттым деп ойлогон нерселерди бат эле калыбына келтирип коюшат.

Адамдын бул жообу бардыгына макул болуптур.

P. Фархадий



1. Аңгемеде кандай каармандар катышат?
2. Алар эмне жөнүндө талашып жатышат?
3. Калыска баруу жөнүндө ким сунуш киргизди?
4. «Күч бирдикте» деген накыл сөздү сен кандай түшүнөсүң?



АЙБАНАТТАРДЫН КЫШКЫ ҮЙУ

(Орус эл жомогу)

I

Абышка менен кемпирдин өгүзү, кою, казы, корозу жана чочкосу болгон экен. Күндөрдүн бириnde абышка кемпирине:

— Кемпир, короздун бизге эмне кереги тиет, союп эле жеп койсокпу? — дептир.

— Жесек, жеп эле коёлучу, — дептир кемпири да. Муну тыңшап турган короз түнкүсүн токойго качыптыр. Эртеси күнү абышка издең, корозун таба албай коюптур. Кечинде кайра кемпирине:

— Корозду таба албадым, эми чочкону союуга туура келет, — дептир.

— Мейли, сойсоң соё кал, — дептир кемпири.

Муну тыңшап турган чочко түнкүсүн токойго қачыптыр. Абышка издеп, чочкону таба албаптыр.

— Эми койду союуга туура келет.

— Эмне айтмак элем, соё бербейсинбى.

Муну тыңшап турган кой казга:

— Токойду карай жалт бербесек сени да, мени да союшат, — дептир.

Кой менен каз токойду карай қачышыптыр. Абышка сыртка чыгып караса, кою да, казы да жок имиш. Канчалык үнүлүп издесе да таба албаптыр.

— Эмне болгон деги буларга? Бардык жаныбарларым жоголуп, жалгыз гана өгүзүм калыптыр. Өгүздү союудан башка арга жок, — дептир абышка.

— Арга жок болгондон кийин сойбой анан.

Муну уккан өгүз да токойго карай қачыптыр.

Жайкысын токой деген жандын ырахаты. Качкындар да кайгы-капаны билбей сайрандап жүрө берипшиптир. Бирок жай да өтүп, кыш жакындаша баштаптыр.

Бир маалда өгүз койдун алдына келип:

— Эй дос! Үзгаардуу күндөргө да аз калды — турак-жай куруп албайлыбы, — дептир.

— Менин тонум калың, кыштан кадимкидей эле чыгам, — дептир кой.

Өгүз чочконун алдына келиптир.

— Жур, чочко, там салабыз.



— Мага десе бардыгы тоңуп калбайбы, а мен коркпоймун: жерди оём да кирип алып, жата беремин, ошентип үйсүз да кыштан чыгам,— дептир чоек.

Өгүз каздын алдына келиптири.

— Каз дос, жур, там салабыз.

— Жок, барбаймын. Канатымдын бирин төшөнүп, экинчисин жамынып жата беремин. Эч кандай суук мага тең келе албайт,— дептир каз.

Өгүз короздун алдына келип:

— Жүрү, там салабыз,— дептир. Анда короз:

— Жок барбаймын. Мен балатынын астында да кыштай беремин,— дептир короз да.

Өгүз көрсө, иш начар, кол кабыш кылайын деген киши жок

— Мейли анда,— дептир ал,— силер билгениңдерден калбагыла. А мен там салбасам болбойт.

Ошентип, өгүз өзүнө там салып, мешке от жагып, жаны жыргап жатып калыптыр.

- 
1. Эмне үчүн абышка-кемпирдин жаныбарлары токайду карай качып кетишкен?
 2. Күз өтүп, кыш келерде өгүз эмне жөнүндө ойлоду?
 3. Анын сунушуна достору кандай жооп беришти?
 4. Өгүзгө бирөө жардам бердиби?



II

Кылышын кайрап кыш да кирип, аябагандай каттуу суук башталыптыр. Суукка чыдай албаган кой ары-бери чуркаптыр, бирок бир аз да болсо жылый алbastan, өгүздүн алдына барыптыр.

— Мм-э-э! Мм-э-э! Үйүңө киргизчи.

— Жок, коюм... сени жардамга чакырганымда, то нум калың, ушуну менен кыштай берем, дебедин беле.

— Киргизбесен, чуркап келип сүзөмүн, каалгаң бузулат, анда сен да суукта каласың, — дептир кой.

Өгүз: «Киргизе коёюнчу, болбосо мени да суука тоңдургудай», — деп ойлонуптур.

— Мейли анда, кире кой.

Кой үйгө кирип, мешке жакын жерден орун алыптыр. Бир аздан кийин чочко келип:

— Куур-куур! Үйүңө киргизчи, өгүзүм, жылынып алайын, — дептир.

— Жок, чочком. Там салалы деп айтканымда, мен эч кандай суукту тоотпойм, жерди оюп, жата беремин, дебедин беле, — дептир өгүз.

— Киргизбесен коё кал. Анда мен үйүндүн айланасын оюп салам, аның кулап түшөт, — дептир чочко.

Өгүз: «Оюп салса, үйүм кулап түшөт ко», — деп ойлоп:

— Мейли анда, кире кой, — дептир.

Чочко үйгө кирип, жер төлөгө түшүп алыптыр.

Чочкодон кийин каз учуп келиптири:

— Өгүзүм, үйүңө киргизчи, жылышып алайын!

— Жок, казым, киргизбей эле койдум сени. Эки канатың бар эмеспи, бириң төшөнүп, бириң жамышып эле кыштан чыкмай болбодун беле,— дептир өгүз.

— Киргизбесең, чокуп шыбаган жерлеринди көчүрүп саламын.

Өгүз ойлонуп олтуруп, казды да үйгө киргизиптири. Каз үйгө кирип мешке жанаша олтуруп алыптыр.

Бир аздан кийин короз келиптири.

— Ку-ку-куу-ку! Өгүзүм, үйүңө киргизчи...

— Киргизбеймин, балатынын астында кыштай берчи.

— Киргизбесең үйүндүн чатырына чыгамын да топурагын чачып, суук киргизем.

Өгүз корозду да үйгө киргизиптири. Ал үйгө кирип, жыгачтын үстүнө конуп алыптыр.

Ошентип алар бешөө биргеликте жашай башташыптыр. Мындан карышкыр менен аюу кабар тааптыр.

— Жүр, бардыгын жеп салып, үйдө өзүбүз жашайбыз,— дешиптири алар бири-бирине.

Алар чогуу келишиптири. Карышкыр аюуга:

— Сен күчтүүсүң, баштап сен кирчи,— дептир.

— Жок, мен ороюраакмын, сен мага караганда шамдагайсың, өзүң баштап кирчи,— дептир аюу.

Ошентип карышкыр үйгө кириптири. Кирген заматы өгүз аны мүйүзү менен дубалга капшырта сүзүптур. Кой болсо капиталынан коюп калыптыр. Чочко болсо, жер төлөдөн туруп:

— Курр-курр-курр! Бычак менен балтаны курчутуп жатам, карышкырды ти्रүүлөй жутам,— деп айбат салыптыр.

Каз карышкырдын бардык жерин чо-куп салыптыр, короз болсо жыгачтын үстүндө ары-бери чуркап:

— Ку-ку-куу-ку, жакшы болгон турбайбы, аны мын-дай узаткыла! Өгөө да, бычак да ушул жерде... Ушул эле жерден мууздап, аса коёмун! — деп кыйкыра бериптири.

Мындаи дүрбөлөңдү үккан аюу болсо жалт коюптур. Карышкыр болсо араңдан зорго аюуга жетип алып, ага карата минтип айтат:

— Аттиң-ай, аттиң! Кайдан гана ал жерге кире койдум, аябай төпөштөштү. Дөөдөй келген кара чекмен кийген бирөөсү дубалга капшырта койбос-пу. Андан чагыраак сур тон кийген бирөөсү капталымды теше сүздү эле, көзүм жалындай түштү, андан да кичүүсү — ак чекмендүүсү бүт денемди үзүп алды. Кызыл кийимчен дагы бирөөсү жыгачтын үстүндө ары-бери чуркап: «Ку-ку-куу-ку, жакшы болгон турбайбы, аны мындаи узаткыла! Өгөө да, бычак да ушул жерде... Ушул эле жерден мууздап, аса коёмун!» — деп кыйкырат. Жер төлөдөн болсо дагы бирөөсү: «Бычак менен балтаны курчутуп жатам, карышкырды тириүлөй жутам», — деп айкырат.

Ошондон кийин карышкыр менен аюу бул үйгө жакын жолобой коюшуптур.

Өгүз, кой, каз, короз жана чочко азыр деле чо-гуу болуп, жакшы тамактарга тоюп, кайғы-капа эмнелигин билбей жашап жатышкан имиш.





1. Кыш киргенде өгүздүн достору кандай абалга ка-былышты?
2. Эмне үчүн өгүз аларды үйүнө киргизди?



Дос балаада билинер,
Баатыр талаада билинер.

Дос деген ыйык нерсе,
Эгер аны баалай билсе.



КАРГА БАЛАСЫН «АППАГЫМ» ДЕЙТ, КИРПИ БАЛАСЫН «ЖУМШАГЫМ» ДЕЙТ

(Казак эл жомогу)

Сулайман деген падыша карга менен кирпиге минтип буйрук бериптири:

— Сен, карга, бир күндө бүт дүйнөнү қыдырып, мыкты сайраган күшту тап. Аны менин баш жагыма алып келип отургуз. Таң атканда ал күш мүкам сайраган үнү менен мени ойготсун. А сен, кирпи, жер жүзүн тинтип, эң эле жумшак нерсени тап. Аны алып келип, жаздыгымдын үстүнө, бетиме кынаштыра кой. Күштүн сайраганынан ойгонгон кезимде бетим ошол жумшак нерсеге тийсин.

Карга көп жерди тынымсыз қыдырып, түркүн сайраган күштардын үнүнө кулак төшөптүр. Бирок эч бир күштүн сайраганы ага жакпаптыр. Булбул да, башка күштар да сайрай албагандай көрүнүптур. Үнү мүкам күшту таба албастан карга

шордуу аябай талыгыптыр. «Эми мени падыша өлтүртөт ко!» — деп кайгырган карга таң буурул тартканда уясына кайтыптыр. Энесин көргөн балапандары каркылдай баштаптыр. Алардын каркылдаганы өзгөчө мукам, өзгөчө кооз сезилиптири каргага. Карга сүйүнгөнүнөн Сулайман падышанын баш жагына уя салып, ага балапандарын алып келиптири.

Кирпи да издегенин таппай, шаабайы сууп, ийинине кайтып келиптири. Босогосун аттар замат балдары чуркай келип, кучактай калышыптыр. Кирпи да балдарын кучактай жыгылыптыр. Ошондо балдарынын денеси ага өзгөчө жумшак сезилиптири. «Ай-аalamда менин балдарымдан жумшак нерсе жок ко!» — деп Сулайман падышанын сарайына балдарын алып келип, жаздыгынын үстүнө жаткырып коюптур.

Ошентип таң да атыптыр. Карганын балдары каркылдай баштаптыр.

Падыша ойгонуп аларга карай бергенде бетине кирпинин балдарынын тикенектери сайыла түшүптур. Көрсө, карга менен кирпинин балдары э肯.

Каары кайнаган падыша карга менен кирпини чакыртып алып, желдеттерине булардын башын кесип салууга буюруптур. Айыптуу болгон карга менен кирпи:

— Датыбызды угуңуз, улуу урматтуу падышам! — деп бутуна жыгылыптыр.

Анда Сулайман падыша:

— Айткыла датыңарды! — дептир.

Экөө төң болгон иштин бардыгын төкпөй-чачпай айтып бериптири.

Ошондон кийин падыша:

— Ар ким үчүн өзүнүн баласынан ашкан эч нерсе жок экен го. Бала деген балдан таттуу, жалындан ысык, Күндөн жарық, тыбыттан да жумшак турбайбы, чиркин! — деп, аларды жазадан куткарып калган экен.



1. Падыша карга менен кирпиге кандай буйрук берди?
2. Карга кимди тапты?
3. Кирпи эмнени тапты?
4. Падыша эмне үчүн аларды кечирди?
5. Тема боюнча макалдар таап, дептерине жаз.



ӨТКӨН ТУРМУШ ЭЛЕСИ

МЕКЕНИБИЗДИН КЫСКАЧА ТАРЫХЫНАН

Илгери-илгери азыр биз мекендеген жерлерде тарыхта сактар, скифтер, гунндар деген ат менен өткөн уруулар жашаган. Алар биздин элдердин санжыргалуу уюткусу болуп саналат. Арабдар менен ирандардын тили менен айтканда биздин жер Маверауннахр деп аталган. Бул дегени алардын тилинде «эки дарыянын аралыгы» дегенди билдирген. Ал эми аталган эки дарыя — азыркы Сырдарыя менен Амударыя. Ошондой эле Туран же Туранзамин деп да аталган. Замин сөзү фарсча «жер» деген маанини билдиришин эске алсак, анда бул сөздөр «түрктөр» же «түрктөрдүн жери» деген мааниде колдонулгандын билип алабыз.

Жаратылышы кунарлуу, жерлери жемиштүү, ал эми адамдары эмгекчил болгондуктан, кошуна мамлекеттердин башчылары тынымсыз түрдө биздин жерлерге баскынчылык жортуулдарын уюштуруп турушкан. Бирок өзүнүн туулуп-өскөн мекенин ыйык санаган биздин ата-бабаларыбыз четки душмандарга каршы жан аябай салгылашышкан. Аял дебей, эр дебей, кедей дебей, бай дебей — бардыгы жапатырмак душманга каршы турушкан. Бул жөнүндө «Ширак», «Тумарис» сыйктуу тарыхый аңгемелерден окуп алсаң болот.

XII—XIII кылымдарда Чыңгызхан жетектеген монголдордун баскынчылыгына каршы күрөшкөн Жалалиддин Мангубердинин жасаган эрдиктери ар кандай атуулду кайдыгер калтыrbайт, Мекен үчүн болгон сүйүсүн ого бетер алоолонтот, күчүнө-күч, демине-дем кошот.

Кийинчөрээк эл көбөйүп, замандар өзгөрүп, соода-сатык жана эл аралык карым-катнаштардын өнүгүүсү натыйжасында чакан мамлекеттер пайда боло баштады. Ошол көнө Туран жергесинде Кокон жана Харезм хандыктары менен Бухара амирлиги түзүлдү. Мурдагы жалпы түрк аты менен жүргөн эл эми өзбек, казак, кыргыз, каракалпак, түркмөн жана башка улуттарга бөлүнүп кетти. Ошентсе да тили окшош, каада-салты менен дини бир болгон бул элдер ынтымакта жашай башташты.

XIX кылымдын экинчи жарымында падышалык Орусия менен Улуу Британия мамлекеттеринин төбөлдөрү ортосунда биздин өлкөнүн табигый байлыктары үчүн күрөш башталат. Жергиликтүү эл экөнө төң каршы чыгат. Бирок аймактык жактан жакын болгон Орусия империясы жеңишке жетишет. Хандыктар менен амирлик жоюлуп, Мекенибиз эми Түркстан деп атала баштайт.

Падышалык Орусияны кулаткан кызыл империянын доорунда мекенибиз ошол жер шарынын жарымын ээлеген чоң империянын курамындагы шериктеш 15 республиканын бирине айланды. Аталышы шериктеш болгону менен иш жүзүндө көз каранды мамлекет катары жашап келди.

1991-жылдын 31-августунда Өзбекстан Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан жарыяланган көз карандысыздык гана чыныгы эркиндикти алып келди. Биз—эгемендүү Өзбекстандын таалайлуу перзенттерибиз.



1. Илгери биздин жерлерде кандай уруулар жашаган?
2. Ошол маалда мекенибиз кандай аталган?
3. Ошол маалдагы мекен коргоочулары жөнүндө эмнелерди билесин? Бул жөнүндө кайсы китеpterden okush kerek? A sen kaisylaryn okugansyn?
4. Биздин жерибизде кандай хандыктар болгон?
5. Хандыктар жоюлгандан кийин мекенибиз кандай аталаип калды?
6. Шериктеш республика катарында болгон мезгилди көз карандысыз деп айта алабызы?
7. Биз качан көз карандысыздыкка жетиштик?



ЖАЛАЛИДИН МАНГУБЕРДИ

Чыңғызхан аскердик күч менен Үргөнчтү басып ала албаган соң, куулук иштетүүгө өттү. Монголдор Жайхундун ташкынынан сактап турган дамбаны ачып жиберишти. Шаарды суу басты. Бардык үйлөр кулап, суунун астында калды. Көптөгөн эл сууга чөгүп өлдү.

Бул кезде ханзаада Жалалиддин Иранда жана Ооганстанда моңголдорго каршы күрөшүү үчүн кошуун жыйнай баштаган болчу. Ал өзүнө каршы жиберилген монгол жоокерлерин Несанын¹ жанын-

¹ Азыркы Ашгабад шаары.



да талкалады. Андан кийин өтө көп кошундун башын бириктирип, Панишер аймагындагы Парвана шаарынын тегерегинде монголдор менен катуу согушту жана душманды жеңип чыкты. Бул согушта алар өтө көп олжону колго түшүрүштү.

Жалалиддиндин кол башчылары олжону бөлүштүрө башташты. Ошол кезде араларында чыр чыгып, кол башчыларынын бир даары кетип калды. Натыйжада Жалалиддиндин жоокерлеринин саны да азайып кетти...

...Чыңғызхан үчүн ыңгайлуу учур келди. Ал Инди дарыясынын жээгинде Жалалиддинге карши согуш баштады. Согушта сан жагынан үстөмдүк кылган монголдор жеңди.

Жалалиддин душмандын колуна түшүп, кул болууну каалабады. Апасын, аялын жана балдарын (алардын өздөрүнүн каалоолору боюнча) Чыңғызхандын колуна түшүрбөстүктүн айынан дарыянын күршар аккан жерине таштады. Өзү ишенимдүү нөөкөрлөрү менен атка минип, дарыянын arkы өйүзүнө чыгып алды. Чыңғызхан анын чечкиндүүлүгүнө, баатырдыгына ыраазы болуп, артынан түшкөн жоокерлерин токтолтууга буйрук берди. Ал өзүнүн кол башчыларын алыстан өзүнө муштумун көрсөтүп бара жаткан Харезмшахтын баласынан үлгү алууга чакырды.

Жалалиддин бул каргашибалуу согуштан кийин дагы он жыл бою монголдорго карши күрөшүү ниетинде

күч жыйнап жүрдү. Душман менен салғылашууларда бирде жеңсе, бирде жеңилди. Ал 1231-жылы Курдистанда кайтыш кылган.



1. Чыңгызхан кандай амал колдонду? Эмне үчүн?
2. Жалалиддиндин монголдорго каршы күрөшүн айтып бер.
3. Чыңгызхан эмнеликтен Жалалиддинден ыраазы болду?
4. Аңгеме каармандарынын кайсы бири сага жакты? Эмне үчүн?



КУРМАНЖАН ДАТКА

Курманжан датка XIX кылымда алайлык кыргыздардан чыккан алгачкы эл башчысы болгон. Күйөөсү Алымбек датка өлгөндөн кийин эл башкарууга аралашкан. Ал убагында «Алай ханышасы» деген атакка жетишкен. Элди башкаруудагы көсөм-



дүгү, эркүлүлүгү үчүн орус падышачылыгында кадырлуу болгон. Бул наамды кыргыздардын ичинде аялзаттан биринчи болуп Курманжан датка алган. Курманжан датка адилеттүүлүгү, акылмандыгы менен эл ичинде зор сүймөнчүлүккө жетип, урматтоого татыктую болгон.

Ал көрөгөчтүгү жана орус бийлиги менен замандын эртеңки күнүн андай билүсү аркылуу өз элин кыргындан сактап калган. Курманжан датка «Элдин энеси» деген кадырлоого да жетишкен. Падышалык Орусиyaнын генералы М. Скобелев аны урматтап, мейманга чакырып: «Алты баатыр уулдун апасы, мени да өз уулунуздай көрүңүз», — деп өтүнгөн. Падыша Николай II Курманжан даткага алтын saat тартуу кылыйп, даанышман энеге таазим эткен.

Таң калам Курманжандын тагдырына,
Бороон-күн, кан аралаш тардыгына.
Чөгөлөп башым ийип мүрзөңүзгө,
Мактанам Сиздей энем бардыгына!



1. Курманжан датка кайсы кылымда жашаган?
2. Көсөмдүгү жана көрөгөчтүгү үчүн кандай наамдарга ээ болгон?
3. Датка энебизге падыша кандай белек тартуулган?



ӨТКӨН ЗАМАН ЖӨНҮНДӨ

Далайларды кор кылыйп,
Зарлаткансың, замана.
Кедейлерди байларга,
Карматкансың, замана.

Ажыдаардай байларга
Жалматкансың замана.
Кедейлерге шор болуп
Жармашкансың, замана.
Ач бүркүткө түлкүнү,
Алдыргансың, замана.
Уу тырмакты кедейге
Малдыргансың, замана.
Ажыратып акылдан,
Маң кылгансың, замана.
Атаганат дүйнө деп,
Таң кылгансың, замана.
Чарчы бөзгө жеткирбей
Зар кылгансың, замана
Бирөөгө — жок, бирөөгө
Бар болгонсун, замана.
Байларга — кен, кедейге
Тар болгонсун, замана.
Байды — бөрү, кедейди
Кой кылгансың, замана.
Жалгыз малын кедейдин
Сойдургансың, замана.
Кара жерди кедейге
Ойдургансың, замана.

Токтогул



1. Өткөн заман ақынга кандай таасир бериптири?
2. Ақын эмне үчүн байды — бөрү, кедейди — кой деп атыйт?
3. Бай менен кедей тең укуктуу боло алган бекен?
4. Азыркы мезгилде кедей болбостук үчүн эмне кылуу керек?



СЫЙКЫРДУУ КЫШ



УКТАП ЖАТКАН ЖАРАТЫЛЫШ

Кымбаттуу балдар! Декабрь, январь жана февраль айлары кыш мезгилин түзөрүн сiler жакшы билесиңер. Айланы-чөйрөнү аппак кар каптап, кар ойноп, муз тепкенди ким каалабайт, дейсиңер. Ал эми жерди көгөртүп, бүт жан-жаныбарды, ошондой эле адамзатты баккан Жер-Эне кантти экен, анын абалы эмне болду? Көрсө, бул мезгилде Жер-Эне жазғы тиричиликтен кутулуп, тынч уйкуга — кийин-

ки жылга күч топтогону—кетет экен. Ата-бабалардан калган нуска сөз бар әмеспи: «Кар жааганы—нан жааганы». Анда әмесе қышыбыз берекелүү келсин!

Жерди чиет чапаны,
Кебездей экен сакалы.
Кызыл мурун, ак каштуу,
Көрөлү аяз атаны.

Ал айтат бизге жаңылык,
Биз калдык аны сагынып.
Токтолбостон кечеге,
Тез баралы камынып.

Табышмактар айталы,
Тамашага баталы.
Жүргүлө, балдар, жүргүлө,
Көрөлү аяз атаны.

T. Тыныбеков



1. Кайсы айлар кыш мезгилине кирет?
2. Кандай кубулуш кыштын белгиси болуп саналат?
3. «Кар жааганы—нан жааганы» деген нуска сөздү чечмелеп бер.
4. Ырды үн кубулжутуп, көркөм окуганды үйрөн.



КЫШ КЕЛДИ

Суук тартып ичиркентип,
Кыш белгиси байкалат.
Жыпжылаңач тал-теректер,
Желге ыргалып чайпалат.

Жылга менен коктулардан,
Өрдөп келет боз туман.
Чыгып турган буу өндөнүп,
Кышкы аяздын оозунан.

А биз, балдар, мейли-мейли,
Жаасын эрте кар, дейбиз.
Ал анткени кыштын дагы,
Жакшы жагы бар, дейбиз.

Футбол калып, азыр болсо,
Конъки бутка байладык.
Жарышабыз муз үстүндө,
Күштай сыйып айланып.

С. Эралиев



1. Ырдагы кыштын белгилерин айт.
2. «Жыпжылаңач тал-теректер» деген ыр сабын кандайча түшүнөсүң?
3. Балдардын «кыштын дагы жакшы жагы бар» деп айтышкандыгынын себеби эмнеде?
4. Балдар кышты, карды эмнеге сагынышат?
5. Кышка кандай белгилер мүнөздүү?



КЫЗЫК ЭКЕН КЫШКЫ ОЮН

Дөңгө барып ойнайбуз,
Сүйрөп алып чананы.
Сергек болуп өсүүде,
Ар баланын талабы.
Кызык экен кышкы оюн,
Суукта да эң сонун.



Лыжа биздин атыбыз,
Чарчаганды билбеген.
Тоодон ылдый тебебиз,
Толкуну күч күү менен,
Кызык экен кышкы оюн,
Суукта да эң сонун.

Бутка коньки байланып,
Музда оюн курабыз.
Шамал менен жарышып,
Куюндан да чыгабыз.
Кызык экен кышкы оюн,
Суукта да эң сонун.



M. Жангазиев



1. Чананын, лыжанын жана конькинин сүрөтүн тарт.
2. Кыш жөнүндө кандай ырларды билесин?



Тору тайды жетелеп,
Тоого чыгам энтелеп.
Тоодон ыргып мен минем,
Типтик ылдый желдирим. (Ч..)



Күлкүлүү экен, окуп кой!

Коркутайын деп...

— Эмнегедир сенин күндөлүгүң көрүнбөйт да, ба-
лам?

— Эрмек алган болчу, ата-энесин коркутайын
деп.

ЯНВАРЬ

І

Зинька али балапан кашка чымчык болчу, анын баш калкалаар уясы да жок. Кашка чымчыктар шамдагай күш эмеспи, Зинька да күнү бою дубалдан дубалга, бутактан бутакка, тамдан тамга учуп-конуп ойногону-ойногон. Кечинде болсо үйдүн чатырынан жылчыкпыш же бир жыгачтын көндөйүнбү таап, кирип алат да, күш жүндөрүн тикчийте оронуп, эптеп таң атырат.

Бир күнү—кыш ортолоп калган ченде—ал таранчынын бош калган уясын таап алды. Уя үйдүн терезесинин үстүндөгү тактайга салынган экен. Ичи болсо толтура күш жүнү менен тыбыт.

Туулуп-өскөн уясынан учуп чыккандан бери Зиньканын биринчи жолу ысыкта мемиреп уктаганы ушул.

Түнкүсүн кокусунан болгон ызы-чуу аны ойготуп жиберди. Үйдүн терезесинен жарык нур чыгып, ичиндегилер күү-шаа түшүп жатышыптыр.

Коркуп кеткен кашка чымчык уясынан атып чыгып, тырмактары менен тактайга бекем тырмашканча, терезеден карады.



Бөлмөдө учу шыпка тийгидей болуп, оттору жанып, аппак карга бөлөңгөн, оюнчуктар менен кооздолгон балаты турат. Балдар аны тегеренип, кыйкырып жүрүшөт.

Адамдардын түнкүсүн мындай иш жасагандарын Зинька мурда көрбөгөн. Анткени ал өткөн жайда гана төрөлгөн жана али көп нерседен бейкабар эле.

Түн ооп, терезедеги жарық өчүп, үйдөгү адамдар тынчыгандан кийин гана Зинька мемиреп уйкуга кетти.



1. Кашка чымчык кандай күш?
2. Эмне үчүн ал ызы-чуунун себебин түшүнбөдү?
3. Кашка чымчык үйдүн ичинен эмнелерди көрдү?



Өзүн бүркүтчө томого менен томоголомок,
Ал күшча качырып соного соноломок.



||

Эртең менен Зиньканы таранчылардын бийик чыккан куунак үндөрү ойготту. Ал уядан учуп чыгып, аларга суроо менен кайрылды:

— Мынча шоокум салбасаңар? Адамдар да түнү менен ызы-чуу салып чыгышты, уйку бербей. Деги эмне болуп жатат?

— Эмне дейт, ыя? — таң калышты таранчылар. — А сен билбейсиңби, бүгүн кандай күн экендигин? Бүгүн — Жаңы жыл го! Ошондуктан бардыгыбыз — биз да, адамдар да — майрамдап жатабыз.

— А Жаңы жыл дегениңер эмнеңер? — түшүнбөй сурады кашка чымчык.

— Ой, сары ооз десе! — бир добуштан чыркылдап киришти таранчылар. — Бул деген жыл ичиндеги эң чоң майрам! Күн бизге кайра келип, өзүнүн календарын жаңыдан баштайт. Бүгүн январдын биринчи күнү.

— А «январь», «календарь» дегениңер эмне?

— Ой, келесоо десе! — чый-пыйы чыкты таранчылардын. — Календарь деген, бул күндүн бир жылга түзгөн иш жадыбалы. Жыл деген айлардан турат, ал эми январь — анын биринчи айы, тумшугу. Анын артынан болсо адамдардын колунда канча манжа болсо, ошончо ай келет: февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь. Ал эми эң акыркы, он экинчи ай — декабрь — анын куйругу. Эстеп калдыңбы?

— Жо-ок, — деди Зинька. — Кантип эле заматта бардыгын эстеп калайын. «Тумшугу», «он манжа» жана «куйругу» дегендерди гана эстеп калдым. Алардын аталыштары эле кыйын экен.

—Анда мага кулак сал, — деди картаң таранчы. — Сен бактарды, талааларды жана токойлорду аралай учкун, ал жерден көргөндөрүңдү баамдай жүр. Ай аяктаптыр дегенди укканда, токтоосуз менин алдымга келгин. А мен болсо тигинде, ушул үйдүн чатырында жашайм. Мен сага ар бир айдын кандай аталышын айтып турам. Ошондо сен алардын кезек менен келишин эстеп каласың.

— Үракмат сизге!— сүйүнүп кетти Зинька. — Ар айда сөзсүз алдыңызга келемин! Кош болунуз!

Ошентип ал учуп кетти жана туптуура отуз күн кыдырып, отуз биринчи күн дегенде кайра келип, бардык көргөндөрүн картаң таранчыга сүйлөп берди.

Анда картаң таранчы минтип айтат:

— Эмесе, эстеп кал: январь — жылдын биринчи айы — балдардын куунак балатысынан башталат. Күн ар күнү аз-аздан эртерээк туруп, кечирээк отура баштait. Күн узарган сайын суук да катуулай берет. Асманды булат калттайт. А Күндүн мурду көрүнгөндө сенин, кашка чымчык, ырдагың келип кетет. Ошондо сен акырындык менен созолонтуп киресиң: «Чык-чырык! Чык-чырык!»

B. Бианкинин «Кашка чымчыктын календары» чыгармасынан



1. Таранчылар менен Зиньканын аңгемесинен эмнелер жөнүндө билип алдың?
2. Январь айында аба-ырайы кандай болот экен?



Жыл мезгилин ылгабас,
Кыштыр-жайдыр кургабас. (Б..)

Карагайсыз, тактайсыз,
Көпүрө салдым балтасыз. (М..)



КЫШ ЧИЛДЕСИ

Кыш чилдеси кырк күнү
Суук болот күн-түнү.
Кургак болот мунарык,
Жер көрүнбөйт тунарып.
Кысым болот кышында,
Кыш чилденин тушунда.
Жолдоштору кырк болот,
Бу да кыркка жық толот.
Кырдач деген алты күн
Кыйкырып өтөт кырданып.
Малдын, жандын майын жеп,
Түрүн бузуп, сурданып.
Апкыт-сапкыт алты күн,
Ал да суук кыш болот.
Ала шалбырт кар эрип,
Түндө тоңуп, муз болот.
Чилде кымбат кармаса,
Малдын майы калбаса,
Жут ушунда башталат.
Малдын кырып арығын,
Итке сүйрөп ташталат.

Кам кылбаган адамга,
Мал тукуму аз калат.
Минерине ат калбай,
Ээр-токумун жазданат.

T. Молдо



1. Кыш чилдеси деген эмне экен?
2. Силер кышка кандай камылга көрөсүнөр?
3. Кыш чилдесин мүнөздөп бер.



Элексиз элеп, даяр ун берет,
Жебейбиз аны, бирок турмушта керек,
Ар жылда келет, бул эмне делет? (К..)



КЫШ ЭМНЕ ҮЧҮН ЖАШЫН ТӨКТҮ?

Кыш аябай каарданып дүйнөдөгү жан-жаныбар-лардын бардыгын тоңдурмак болду. Ал адегенде канаттуу күштарга асылды. Анткени канаттуулар ызы-чуу салышып, кыштын тынчын алып жибериш-кен эле. Ошон үчүн кыш токойдун жалбырактарын шыптырып түшүп, таптакыр жылаңачтап койду. Ка-наттуулар кайда барып жашарын билбей калышты. Алар топ-топ болуп жыйналып алып кеңеш курушту. Акылдашып отуруп, алар жылуу жактарга учуп кетишмек болушту. Кыштап калган кээ бир канаттуулар гана эмне кыларын билишпей, кыштын ызгаардуу аязына моюн сунушту.

Күштарды кууп жете албай калган соң кыш жапайы айбандарга асылды. Жер бетин аппак кар менен чүмкөп, дарактарды муз бубактары менен каптады. Токойду аралап, ызгаардуу аяз айбандардын үрөйүн учурду.

Бирок айбандар андан корккон жок. Анткени булардын тондору да калың, терең ийинге, үңқүргө кирип кетүүчүлөрү да бар. Тыйын чычкандар жоон жыгачтардын көндөйүнө кирип алышып, кышка карата жыйган тобурчактарын, жаңгактарын тарсылдатып чага башташты. Аюулар болсо жылуу үңқүрүнө кирип жатып алышты. Коён өйдө-төмөн жүгүрүп, серендел жаны тынбай жүрүп жылына турган болду.

Ал эми жылкы, уй, кой-эчкiler болсо кышта эч бир камырабайт. Алар жылуу короолордо, сарайларда жем-чөбүн күйшөй беришет, курсактары ток, алды да кургак.

Муну көргөндө кыштын ого бетер кыжыры кайнады. Ошентип, ал балыктарга жетти. Катуу аязды үстү-үстүнө жиберип, көлдөрдү, өзөндөрдү тоңдурду, суунун бетин калың муз каптап калды. Бирок балыктар суунун терең түбүнө түшүп, мурункудан да жылуу жай таап алышты.

—Андай болсо мен адамдарды үшүтүп, айласын түгөтөйүн! —деди. Ошентип, аяз күчөндөн күчөй берди. Терезелерди саймалап, эшиктерге муз тоңдурду. Бирок адамдар аны тоотпой, үйлөрүнө меш жагып, тердеп отура беришли. Алар кышта жылуу тон кийишип, токойдон отун алганы барышканда да суукка моюн беришкен жок. Бакты балталап кесип жатып да чекесинин терин шыптырып, жылуу

кийимдин ичинде кара терге түшүп ысылайт. Чана сүйрөгөн аттардын да жонунан буу чыгат.

Жаш балдар да кыштын ызасын келтирди. Алар коңыки тээп, чанага түшүп ойношуп, кыштын ырахатына батышты. Бири-бирин кар менен урушуп, кардан сыйгалак жасашып, анын үстүнө суу куюп:

—Кана, аяз, бизге жардам кылып, муз тоңдургун! —дегенде, кыш ого бетер жинденди. Ал бир баланын мурдун, экинчи баланын кулагын чымчып алды эле, мурду да, кулагы да кубара түштү. Бирок балдар анын айласын табышты: алар үшүгөн кулакты, мурунду кар менен сүртүп кызартышты. Ошентип, үшүккө алдыrbай сактап калышты.

Колунан эч нерсе келбегенин көрүп, кыш ыйламсырап жашын төктү. Анын жашы тамчылагандан тамчылай берди...

Демек, жаз келип, кардын ордуна жамғыр жаай баштаганы мына ушуга байланыштуу болгон дешет.

K. Ушинский



1. Кыш эмнеге жашын төктү?
2. Балдарды ал эмнеге коркута алган жок?
3. Кышындагы адамдардын, жан-жаныбарлардын турмушу жөнүндө эмнелерди билдиң?
4. Чыгарма сага эмнеси менен жакты?

Күлкүлүү экен, окуп кой!

Мугалими Бакыттан сурал калды:

—Айтчы, Бакыт, алманы кайсыл мезгилде үзгөн жакшы?

—Кароолчу жок кезде.



АППАК КАР

Эртең менен карасак,
Жаап жатат аппак кар.
Акка боёп баратат,
Адыр түздү каптап кар.

Ап-апакай кар дагы,
Таштар дагы апакай.
Алыс, бийик жактагы,
Аска дагы апакай.

Сыртка чыгып талпынып,
Жаш кар кечип мулуңдал.
Изибизди калтырып,
Ойноп жүрдүк чурулдал.

С. Жусуев



1. Кыштын негизги өзгөчөлүгү әмнеде?
2. Эмне үчүн бул бөлүм «Сыйкырдуу кыш» деп аталац?
3. Бул бөлүмдөгү чыгармаларда кыштан, кардан башка дагы әмнелер жөнүндө сөз болду?
4. Сага кайсы чыгарма абдан жакты? Эмне үчүн?



III ЧЕЙРЕК

МЕКЕНДИ КОРГОО – ҮЙЫК МИЛДЕТ

МЕКЕН САКЧЫЛАРЫ



1992-жылдын 14-январында Өзбекстан Республикасы Жогорку Кеңешинин «Өзбекстан Республикасынын аймагында жайгашкан аскердик бөлүктөр жана аскердик окуу мекемелери жөнүндөгү» токтомунун негизинде Өзбекстаннын өзүнүн Куралдуу Күчтөрү түзүлдү. Ал эми 1994-жылдан баштап бул күн Мекен сакчылары күнү иретинде майрамдала баштады.

Мекен сакчылары элибиздин өмүрүн, тынч-бейпил жашоосун, анын бүткүл улуттук байлыктарын душмандардан коргоп, ар дайым эл үчүн кызмат кылат.

Жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктар менен руханияттын негизинде тарбияланган Мекенибиз сакчылары эгемендүүлүгүбүздү көз карегиндей сакташат. Ким гана болбосун биздин эгемендүү жана кудуреттүү өлкөбүзгө, анын байлыктына көз артып, кол салмакчы болсо, ал ошол замат өз энчисин алат.

Биздин Куралдуу Күчтөр—тынчтыктын, көз карандысыз көп улуттуу Өзбекстан элиниң бактытаалайынын сакчысы. Биз алар менен ар дайым сыймыктанабыз. 14-январды жыл сайын улуттук майрам—Мекен сакчылары күнү катары кубанычтуу майрамдайбыз.



1. 1992-жылдын 14-январында кандай токтом кабыл алынган экен?
2. Анын негизинде эмне түзүлгөн?
3. Куралдуу Күчтөр дегенде эмнени түшүнөсүң?
4. 14-январь кандай майрам?



Чечинген суудан коркпойт,
Кезенген жоодон коркпойт.

Эр энеден туулат,
Эл үчүн өлөт.



МЕКЕН САКЧЫСЫНЫН АНТЫ

Антым берем балкып жаткан эл үчүн,
Күн чачырап, гүлдөп жаткан жер үчүн.
Энчи бөлүп, элим алып толкуган,
Түгөнбөгөн өнөр, билим кен үчүн.

Бул жүрөгүм октой болуп атылат,
Бул окторум жоого каршы чачылат.
Калкым үчүн каным акса кайғыrbайм,
Майдандарда бизди кимдер качырат?

Кубанамын колдо шайман-куралга,
Канаттуумун абага учуп чыгарга.
Жаш жүрөкту баатыр кылып өстүргөн,
Ыракмат дейм өскөн өлкөм буларга.

А. Үсөнбаев



1. Бул ырда жоокер эмне деп ант берип жатат?
2. Жоокер өз милдети жөнүндө эмне дейт?
3. Ырдын «Жаш жүрөкту баатыр кылып өстүргөн, ыракмат дейм өскөн өлкөм буларга» деген саптарын сен кандай түшүндүң?



Коркокко бир ок көп,
Баатырга мин өк аз.



БҮГҮН БАЛАСЫҢ, А ЭРТЕҢ АСКЕР БОЛОСУҢ

Кабарчы: — Искендер байке, айтыңызы, балдардын тышкы көрүнүшү, жасаган кыймыл-аракетине байкоо жүргүзүп, аскерлерге мүнөздүү болгон сапттарды билүүгө болобу?

Рахманов: — Албетте болот. Балдардын коркок же баатырдыгы, жалкоо же мээнеткечтиги, чабал же шамдагайлыгы алардын жасаган кыймылдарынан эле байкалып турат. Ошондой эле элибизде «Бала башынан...» деген накыл сөз да бар.

Кабарчы: — Аскер болуу үчүн балдарыбыз алдын ала кандай даярдыктар көрүп барууга тийиш?

Рахманов: — Сөзүн эттеп сүйлөй албаган, энесинин этегине жабышып, чыйпылдалап жүргөн эрке балдардан аскер да, офицер да чыкпайт. Аскердик кызматта аскерлер өтө кыска убакытта — 45 секундда толук кийинип болуп, сапка турушу керек. 20 минуттун ичинде жуунуп, таранып, сакалын алууга тийиш. Эртең мененки жана кечки тамактарга 20 минуттан, ал эми түшкү тамакка болсо 30 минут убакыт берилет. Аскердин кийимбашы ар дайым таза, үтүктөлгөн болуп, бут кийими жаркырап турууга тийиш! Бул жумуштарды аларга башка бирөөлөр кылышпайт.

Аларды аткаруу оңойго турбайт. Албетте, эгерде ким жаштайынан ушундай сапттарга ээ болсо, ага бир топ жеңил болот. Апасынын этегинен түшпөгөн эрке балдар аябай кыйналышат. Эң оболу балдарыбыздын ден соолугу мыкты болушу керек. Ден

соолук болсо дene тарбия, ар түрдүү кыймылдуу оюндар жана спорт менен үзгүлтүксүз машыгууну талап кылат.

Кабарчы: — Ооба, туура айтасыз. Өткөн заманда да, азыркы учурда да Мекенди коркоктор эмес, чыныгы атуулдар коргогон жана коргоп жатышат. Эл мына ушундай баатырларды алкыштайт, аздектейт. Ал эми аскердик өмүрү өткөн бөлүм болсо, ошол аскер үчүн эрдиктин мектеби болуп эсептелет.

Рахманов: — Ошондой, балдарыбыз эрдиктин мектебинде такшалып, эли, Мекени алдындагы перзенттик милдетин сыймык менен откарышсын. Эгемендүү Өзбекстаныбыздын Куралдуу Күчтөрү курамында кызмат кылуу ар бир атуул үчүн ыйык милдет болуп саналат.

*Куралдуу Күчтөрдүн ардагери,
отставкадагы медициналык кызматтын
подполковниги Искендер Рахманов
менен болгон маектен*



1. Маектен эмнелерди билип алдың?
2. «Бала башынан...» деген сөз кимдин кебинде кездешти?
3. Текстте аскерлердин тартип-эрежелерге баш ийиши, алардын тышкы көрүнүшү жөнүндө эмне дейилген?
4. «Эрдиктин мектеби» дегенде эмнени түшүндүн?



БОЛОЧОК АСКЕР

—Атаке, аскер байкем,
Кадам таштайт тұрс, тұрс, тұрс.

Мекениме, әлиме
Атуулмун, деп берген сөз.
—Ошондойбу?
—Ошондой!

—Мен агамдын иниси,
Кандай болушум керек?
Мекен ишине даяр—
Болуп турушум керек.
—Ошондойбу?
—Ошондой!

—Мекенимди, әлимди
Көз каректей сактаймын.
Аскер байкеме окшоп
Ишенимди актаймын.
—Ошондойбу?
—Ошондой!

—Бали, уулум, тилегинди
Эли-журтуң колдосун.
Сен да бир күн эр жетип,
Баатыр аскер болосуң!

Хабиб Рахмат



1. Ырды көркөм оку.
2. Атасы менен баласынын маегинен әмнелерди түшүндүң?
3. Баланын тилеги кандай?



Эл башына түшкөнү—
Эр башына түшкөнү.



БАБАНУР

Нигина байкесинен келген каттын ичиндеги сүрөттү көрүп, көздөрү жайнай түштү. Сабрия эненинике чуркады.

Сабрия эне сүрөттү колуна алыш, ага көпкө үңүлө тигилди. Анан эле маанайы ачыла түштү.

— Өзүбүздүн Бабанур го, жарыктык! О, садагаң кетейин, балапаным десе! Кызым, мобурекилерге карачы, бардыгы көзүмө жылуу көрүнөт...

— Энеке, Бабанур байкем алыш жакта эмес, өзүбүздүн Самарканда кызмат кылып жатат.

Сабрия эне:

— Менин Бабанурум аскер эмеспи?

— Аскер эмей анан,— түшүндүрдү Нигина,— алар Самарканды коргошот.

— А,— деди Сабрия эне,— Самарканды коргойбу?

Бир аздан кийин:

— Жакшы болгон турбайбы,— деп ойго талды.

Айылдын жигиттери биринин артынан бири эрэзеге жетип, аскердик кызматка жөнөй баштashты. Эне аларды кызматка жөнөтүү аземине патир нан

жапчу. Жигиттер менен коштошор учурда жапкан нанынан бирди алып чыгып:

— Садагаң кетейин, мына бул жеринен тиштей кой, эсен-соо келсөң, ырыскыңды өзүң жейсис, — деп тиштелген патирди түйүнгө салып илип койчу.

Алар кызматтан келип, өздөрүнүн ырыскыларын алып кетишчү.

Бабанур армияга кетер күнү да Сабрия эне ага патирди карматып:

— Мобурекини жылуу учурунда тиштей кой, уулум, ырыскың ар дайым түгөл болсун! — деп үйүнө кирип кеткен эле...

Эненин кирпиктерин жаш чулгады. Муну көргөн Нигина сурады:

— Энеке, эмне ыйлап жатасыз?

— Бабанурумдун ырыскысы түгөл экен, ошого кубанганыман ыйлап жатам. Буюрса, неберемди өзүм барып көрүп келем.

— Табалбайсыз го, — тамашалады Нигина.

— Табамын, өз жартумда адашпаймын.

Сабрия эне сүрөттү кайра берип жатып, колун ачып бата кылды:

— Ылайым, жартубузга көз тийбесин, эгемендүүлүгүбүз мындан да чыңала берсин!



1. Эмне учүн Сабрия эненин маанайы ачыла түштү?
2. Эне айылдын жигиттери армияга жөнөөрдө аларга кандай тилек билдиричү?
3. Сабрия эне Бабанурга кандай бата берди?



ЭЛ БАШЫНА ИШ ТУШСӨ

Эл башына оор күн түшкөндө, оорукта калган карыялар, аялдар жана али сөөгү ката элек өспүрүм балдар кышты кыш дебей, жайды жай дебей эмгек талаасында эмгектенишкен.

Жол алыс. Жыйырма чакырымдай боз талаа менен жүрүп отуруп, төмөнкү Кара-Тоонун капчыгайынан өтүп, станцияга барыш керек. Темир жол капчыгайдын этегинде. Бир жакшы жери — кырмандан станцияга чейин жол эңкейиш болгон үчүн аттарга көп жөңилдик кылат.

Жай мезгилинде мына ушул жол менен биз станцияга эгин тартып жүрдүк. Айылдан эртең менен чыгып, станцияга түш оой барабыз да, эгинди тапшырып болуп, кайра айылга жете келебиз.

Жүктүү арабалардын дөңгөлөктөрү таштуу жолдо дүңгүрөп, шагылдар бычырайт. Күн өйдө көтөрүлүп, талаа ысыган сайын аттардын соорусунан алка-шалка тер кете баштайт.

Ал кезде тоо арасындағы алыскы чарбалар эгинди өгүзгө, эшекке артып да ташып келип жатышчу. Станцияга келгенибизде, арабалар гана эмес, мына ушундай унаалардан да жол тийбейт. Эгин тапшыра турган короонун алды бака-шака түшүп, бири келип, бири кетип жана алып келген эгинин төгүш үчүн кезек күтүп жаткан элге жык толгон.

Дубалдын сыртында паровоз вагондорду арыбери кагыштырып жылдырып, ысык буусун бүркүп, күш-күш этип жүргөнүн көрөсүн. Чыгыштан батышты

карай тоо этектеп чубалган жолдо капчыгай ичин жаңыртып кетип бараткан поезддер токтобой зуулдайт.

Жаш өспүрүм бала болсом да, карылуу жигиттер көтөрчү каптарды жонума коюп, кара терге түшүп, тактай менен өйдө чыгып баратканымда, кабыргам майышып, көзүм тунара түшөт. Кадам сайын тактайлар ийилип, эгиндин чаңы өпкөнү қысат.

Нечен жолу алдан тайып, көтөргөн кабым менен тактайдан кулап түшчүдөй болом. Бирок артымда да кап көтөрүп келаткан киши бар. Ал да мага окшогон жаш бала же болбосо каруусу кетип, чаалыккан аял чыгар. Эгерде согуш болбосо, мындей оор жүктү буларга ким көтөртмөк эле? Эркек мен эмес, аялдар ушинтип бел байлап иштегенде, менин алсыздык қылууга акым бар беле?

Биз бул эгиндин мээнетин жалаң эле ушул жerde әмес, кош айдап, дан сепкенден баштап өз мойнубузга көтөргөнүбүз көтөргөн. Бул эгинди аялдар, биздей жаш балдар ала жаздан тартып катуу мээнет менен өстүрөт. Орокчулар эгин талаасында таң агаргандан караңғы түнгө чейин бел оорутуп орок тартат. Жерге түшкөн ар бир баш машакты кичинекей балдардын колдору терет. Ошентип, биздин бардык аракетибиз, жыйнаган-тергенибиз жеңиш үчүн берген тер менен каныбыз.

Ч. Айтматов



1. Аңгеме эмне жөнүндө баяндайт?
2. Эмне үчүн ал кезде бардык күчтү жениш үчүн жумшоого туура келди?
3. Баланын тактай менен кап ташыганын сүйлөп бер.



Баатырга таяқ да жарак.



Баатырдық билекте эмес, жүрөктө.

Баатыр әлден чыгат,
Байлық жерден чыгат.

ЖАҢЫ КЫЛЫМ, ЖАШ КЫЛЫМ

Жаңы кылым, жаш кылым,
Жаңы тарых жаз, кылым.
Табалекти тап, кылым,
Ачалекти ач, кылым.
Болочокту сактаган
Болгун сергек, сак кылым.

Жаңы кылым, жаш кылым,
Өзүн изде бактынын.
Созбой кандуу булоонду,
Согуш өртүн бас, кылым.
Жыргатып бүт дүйнөнү,
Жыргал даамын тат, кылым.
Жаз апкелип, түбөлүк,
Жаамы журтка жак, кылым!

Сооронбай Жусуев



1. «Табалекти тап, кылым,
Ачалекти ач, кылым» дегенди кандай түшүндүң?
2. Ырды жаттап, көркөм оку.



АДЕПТУУЛУК – АДАМ КӨРКҮ

БИЛИМДИН УЛУУ ИМАРАТЫНЫН БОСОГОСУН АТТАГАН ЖАШ ЖЕТКИНЧЕКТЕРГЕ ОН ОСУЯТ

1. Билим алуу ийне менен кудук казганга тете.
2. Көп оку. Тандап оку. Максатыңа таандык билим жыйна. Билгениңди өзүндүн руханий кенчиңе айландыр. Болбосо өмүр бою бирөөлөрдүн акылы менен жашаган болосун.
3. Окуганыңды жакшы өздөштүрөм десен әки нерсени эсинден чыгарба. Биринчиси: үн чыгарып башынан аягына чейин айтып чык. Экинчиси: оозеки айтып бүткөндөн кийин өз сөзүң менен эрикпей кағаз бетине түшүрүп кой.
4. Сабакка күнүгө бир учурда даярдан. Эң оболу мурда өткөн сабактарды кайталап туруп, анан жаңысын өздөштүр.
5. Сабакты жаттаба. Түшүнүп оку. Сурагандан уялба. Дилгир адам — келечеги бар адам.
6. Билим алууда сокур ишеним әч нерсе билбegenден жаман адат.
7. Ар дайым күмөндөр бол. Көптү билген күмөндөр.
8. Аз билген — азоо. Көп билген — токтоо.
9. Алдыңа чоң максат кой. Элинди сүй. Ошондо көп нерсеге жетишесин.

10. Өзүндү өзүң башкарғанга үйрөн. Ден соо-
лугуң болбосо максатыңа жете албайсың.

«Дилгир» журналынан



1. Бул әлдик осуяттардың талаптарын ар дайым дилинде сакта.
2. Билим алуу эмнеге теңештирилип жатат?



Ақыл жаштан — асыл таштан.

Күч ақылга баш иет.

Ақыл — дениизден терен,
Билим — тоодон бийик.



КАРА ЖУМУШ

Абам көркө бөлөдү,
Өсүп-өнгөн айылын.
Билем жүр деп үйрөтөт,
Кара жумуш кадырын.

Ошол кара жумуштун,
Эмне экенин сурадык.
— Жүргүлө, анда,— деди эле,
Ээрчип алдык кубанып.

— Кана, эмесе, баатырлар,
Уят болот тим жүргөн.
Киришели ишке,— деп
Күрөк берди бир-бирден.

Үрдап жүрүп иш кылуу—
Абам үчүн салт экен.
Биз да аябай жер каздык,
Болуп алып майкечен.

Мындан ары жол боюн,
Кооздоону колго алдык.
Далай жерди тегиздеп,
Далай ташты оодардык.

Жердин түктүү чымдары,
Арык боюн жазданат.
Тазаланган арыктар,
Жыгач ноодай кашкаят.

Чыпымдады жонубуз,
Чымыр тартты колубуз.
Кара жумуш жакшы экен,
Бийиктеди оюбуз.

T. Самудинов



1. Үрдү көркөм оку.
2. Кара жумуш жасаган балдар өздөрүн кандай сезишти?
3. Сен да ата-энене жардам бересиңби?



Эмгегиң менен элге жак,
Кор кылбай асыл жанды бак.

Эгизден төл өсөт,
Эмгек менен эр өсөт.



МАЕКТЕШҮҮ АДЕБИ

Окуучулардын арасында ыңгайсыз абалда калбастык үчүн өзүндү жана кийимиңди таза алып жүр. Оозундан ар түрдүү жыттар келбесин. Маектешип олтургандардын үстүнө кирип, салам берип, алар менен учурашын. Бир гана салам бардыгы үчүн жетиштүү болот. Сенден жашы улуу адамдардан жогору өтпө. Эки адамдын ортосуна уруксатсыз отурбагын. Сенден өйдөрөөк олтурган адам сыртка чыгууну кааласа, ордуңдан туруп, жол бергин. Кабак түйүп күңкүлдөп сүйлөбө, мамилең жайдары, кабагың ачык, сөздөрүң угумдуу жана жеткиликтүү болсун.

Маектешүү учурунда эстеп, үргүлөп отурба. Сүйлөгүң келсе башкаларга сөз бербей, өзүндү билерман көрсөтүп кайра-кайра сүйлөй бербе. Бир адам сүйлөп жатканда анын сөзүн бөлүп, арага сөз кошпогун. Ал адам сөзүн аяктаган соң, эп көрсөң маектешүүчүлөрдүн уруксаты менен акырын уккупуктуу, назик сүйлөй баштагын.

«Бабалардын насыйкатынан»



1. Бабалардын насыйкатын жүрөгүндө сакта, аларга баш ий.
2. Маектешкендердин үстүнө киргенде оболу эмне кылуу керек?
3. Көпчүлүктүн арасында кандай маанайда болуу керек?



Жаман каап сүйлөйт,
Жакшы таап сүйлөйт.

Адептүү алкыш алат,
Адепсиз каргыш алат.



АР БИР БАЛА ОЙЛОСУН

Бир топ бала башында,
Ынтымактуу болчубуз.
Көчүп келди жакында,
Белек деген коңшубуз.

Жүрбөсүн деп жалғыздап,
Кошуп алдык арага.
Эгер жесек балмұздак,
Бөлүшөбүз ага да.

Велосипед тепкенде,
Ага кезек беребиз.
Чыгып алып көк жерге,
Чогуу футбол тебебиз.

Кур калтырбай оюндан,
Шахмат, дойбу үйрөттүк.
Кучакташып моюндан,
Балыкка да бир кеттик.

Бирок, анын эң жаман,
Бир сапатын байкадык.
Ушактаган, алдаган,
Кеби жүрөт таркалып.

Чынарбекти Кубатка,
Бектенкулду Муратка,
Куру жерден жамандап,
Калтырды чоң уятка.

Жүрүштү эле далайга,
Кыйгач карап бир-бириң.
Түшүнүштү алар да.
Ушакчының кимдигин.

Ар бир бала ойлосун,
Сөздүн уусу тарабас.
Көзү жокто жолдошун,
Жамандаган жарабас.

T. Самудинов



1. Ырды көркөм оку.
2. Белекке мүнөздөмө бер.
3. Сен ошондой бала менен достошор белең?



Ушакчыдан узак кач.

Ушакчыны жолотпогун жаныңа,
Сырыңды жайып салат баарына.



ЧОҢ АТАҢА ИШЕН

Ұманбай небересине кейиди:

— Ай, ушу азыркы балдар бейадеп болуп кеттиңер. Ақыр заман жакын го.

— Болбайт, болбайт акыр заман,— деди небереси.

— Болбосун, оозуңа май. Ошентсе да белги заман: азыркы жаш муун бузулду.

— Ошентип Сократ да айтыптыр. Эмдигиче заман акыр боло әлек, чоң ата.

Абдан кейип, Ұманбай санын чапты:

— Оо, куу түмшук бала. Сокур ат эмнени билмек эле. Токсондогу чоң атаңа ишен!

Небереси күлдү:

— Сокур ат эмес, Сокра-ат. Байыркы даанышман ал, чоң ата.

Ұманбай да анткорлоно күлгөн болду:

— Даанышман болсо, анда неге айтканы келбей калды.

Т. Сыдықбеков



1. Чоң ата менен неберенин ортосунда эмне жөнүндө сөз болуп жатат?
2. Кандай ойлойсун, заманага адептүүлүктүн тиешеси барбы?
3. Бул жерде кандай сөз оюну болуп жатат?



Адепсиз бала — таманга жабышкан чыла.

Адеби жок бала жүгөнү жок атка окшойт.

Билимдин кени китепте.

Билимдүүгө дүйнө жарық.



КАНДАЙ БАЛАГА КИМ ЖОЛДОШ?

Мен боломун «1» деген,
Өңкөй сабак билбegen,
Тентек балдар жолдошум,
Бирин-бири тилдеген.



Ким деп мени сурасан,
«2» деген боломун.
Сабак билбес жалкоонун,
Дептерине кономун.



Үтүрөйүп дайыма,
Кабагымды ачпаймын.
Тың окуган балдарга,
Жолдош болуп баспаймын.



Китең менен дос болгон,
Мени менен дос болот.
Билгендери көбөйүп,
Билбегени жок болот.



Мен боломун «5» деген,
Жол дайыма кепкенен.
Мени ээрчиген балага,
Бийиктик жок жетпеген.



Э. Тазабеков



1. Үрдү көркөм оку.
2. Үрда кимдер сүйлөп жатат? Алардын сөздөрүнө кошуласыңбы?
3. Сен кайсылары менен достошкуң келет?



ЖОМОКТОР — ЖАКШЫЛЫККА ЖОЛ КӨРСӨТӨТ

КАРКЫРА МЕНЕН ТУЛКУ

(Кыргыз эл жомогу)

Каркыра менен тулку дос болушту. Экөө бири-бирине жанаша конушту. Каркыра жумурткасын ба-сып, балапан чыгаргандан кийин тулкүгө келип:

— Тулку дос, мен жем таап келейин, балапандарыма көз салып тургун,— деди.

— Каркыра досум, эч нерседен кам санаба, бара бергин,— деп тулку ошол замат макул болду.

Каркыра кеткендөн кийин тулку анын бир бала-панын жеп, каркыранын келе турган жолуна ыйлап отуруп алды. Бир убакта каркыра келип:

— Тулку дос, эмне ыйлап отурасың— деди.

Анда тулку ого бетер өңгүрөп ыйлап:

— Үйлабаганда кантем. Көзүм кашайып көрбөй калыпмын, узун моюн баландын бири жок,— деди.

Каркыра тулкүдөн шектенип, калган балдарын алыш, бөлөк жерге кетип калыптыр.



1. Жомокту ролдорго бөлүштүрүп окугула.
2. Тулкүнүн митаамдыгы эмнеден билинди?
3. Каркыранын жасаган иши туурабы? Эмне үчүн?



Мага тие көрбөгүн,
Тийсөң— уудан өлгөнүң. (Ж..)

Асты таш, үстү таш,
Орто жери жашыл аш. (М..)

Жыбыраган ийнеби?
Аны санайт ким деги?
Карыны ачкан өндөнөт,
Бирдеме издейт жөрмөлөп. (К..)



НАСЫЯТ

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей.
Эркиң менен жумуш кыл,
«Эринчээк, жалкоо» дедирбей.

Өнөрүң болсо өргө чап,
Кор кылбай асыл жанды бак.
Эрдин кәркү — эл менен,
Эмгегин менен элге жак!

Жашыңда кылгын мээнетти,
Жалкоолонуп тартынбай.
Карды тойбийт адамдын,
Кайрат менен иш кылбай.

Токтогул



1. «Эринчээк, жалкоо» сөздөрүн сен кандай түшүнөсүң?
2. Акын кандай бала болууга чакырат?



Жалкоого күн кечкирбейт.

Жалкоонун иши аз, себеби көп.



АНАР

(Уйгур эл жомогу)

Илгери-илгери бир падыша болгон экен. Күн-дөрдүн бириnde падыша аң уулаганы чыгат. Күн ысык болгондуктан падыша аябай суусап кетет. Айланасын караса алыстан бир короо көрүнөт. Аттын оозун ошол жакка бурат. Келип караса тамтыгы чыккан короо. Суусаганынан аттан да түшпөй кыйкырат:

— Ой, ким бар үйдө?

— Мен бармын,— деп бир карыя каалганы ачат. Караса, ат үстүндө келбеттүү чоочун киши олтурат. Карыя ага таазим кылып салам берет. Атчан саламга жооп берүүнүн ордуна:

— Суусундукка берер нерсен барбы? — деп сурайт.

— Бар, таксыр, — дейт карыя жана үйүнөн бир жуп анар алып чыгат. Падыша анарды жеп болгон соң: «Мен өлкөнүн падышасы болсом, мындай таттуу мөмө менин короомдо жок да, мобуреки кедейдин багында болушу мага уят эмеспи? Эгерде бул анарды короомо көчүрүп кетсем, ал эмне кыла алмак?» — деген ойго келет. Аңгыча кайра суусаганы козуйт. Карыядан дагы анар алып чыгууну буюрат. Багбан мурдагы анардан дагы экини алып чыгып берет. Жеп көрсө, экөөсү төң оозго алгыс ачуу болуп чыгат. Падышанын ачуусу келип:

— Эмне үчүн баягы анардан алып чыкпадың? — дейт.

— Жок, таксыр, ошол эле анардан алып чыккам, — деп жооп берет карыя.

— Андай болсо, айтчы, эмне үчүн баштапкы экөө таттуу да, буларың ачуу?

— Болгону менин бир эле түп анарым бар. Алып чыккандарымдын бардыгы ошондон.

— Калп сүйлөбөчү! — кыйкырат падыша ачуусуна чыдай албай.

— Андай болсо, — дейт картаң багбан, — күнөө бизде эмес, падышабызда. Падышанын ниети бузулган.

— Сен муну кайдан билдин?

— Падышанын ниети бузулса, ар кандай таттуу нерсе, адамдарга ачуу туюлат, — деп жооп берет дыйкан.

Падыша дыйкандын даанышмандыгына таң калып, оюнан кайтышка аргасыз болуптур.



1. Жомоктогу каармандардын кимиси сага жакты?
Эмне үчүн?
2. Жомоктун мазмунун көркөм сүйлөп бер.



КИМДИН УУЛУ БОЛДУ ЭКЕН?

Колу буту кирдебейт,
Кеп сурасаң сүрдөбөйт.
Төгүп-чачпай тамакты,
Тартип менен ичип жейт.

Көчө жарып бакыrbайт,
Көрүнгөндү чакыrbайт.
Топуракка оонабайт,
Тентектики ойлобойт.

Ушул биздин көчөдөн,
Жолуктурام аны мен.

Таза жүргөн, адептүү,
Кимдин уулу болду э肯?

Н. Жұндұбаева



1. Ыр кандай бала жөнүндө э肯?
2. Сен өзүң менен салыштырып көрчү?
3. Адептүүлүктү кандай түшүнөсүң?
4. Силердин көчөнөрдө да ошондой балдар барбы?



ШАБДАНДЫН КЕҢ ПЕЙИЛДИГИ

Шабдан баатырдын адилеттүүлүгү, берешендиги, мээримдүүлүгү бүтүндөй түрк элине, ал тургай орус калкына жеткен. Анын эмгегин, кадыр-баркын баалашып, алдуулар үйүр-үйүр жылкыларды, короо-короо койлорду өз эрки менен жеткиришчү. Алсыздар колунан келген тамак-ашын алып келип сыйлашчу. Ал түгүл алыстан келген коңшу әлдердин өкүлдөрү да кымбат буюмдарды, көптөгөн акчаларды тартуулап турган.

Акыркы мезгилде өлөөр алдында Шабдандын көк ала букасы гана калган. Ал букага әч ким тийчү эмес. Ар кайсы жерде жүрө берчү. Ошентип карылышы жетип, ачкадан тукулжурап турган кезде, Шааке байбиче баатырга бапестеп, тамак берип отурган. Сырттан дубананын үнү угулат, анда Шабдан:
— Байбиче! Үйгө кир де!

Шааке байбиче сыртка чыгып, салам айтып, үйгө кириңиз деп эшик ачат. Дубана кыйналып-кысталып жатып үйгө кирип, Шабданга жүгүнүп таазим этет.



— Ой-ой, төргө өтүңүз. Тамакка келиңиз. Дастроңконго жакын отуруңуз.

Дубана төргө чыгуудан жазғанып, улага жакка отурган экен.

Шабдан дубананы 60 жашта болсо керек деп болжойт. Чокайдун жыртыктарынан кычы буттары көрүнүп турат. Шымынын тизелери айрык. Кемселинин ар кайсы жерлери жамаачы. Тебетейинин тешиктеринен жүндөр булайып турат. Бырыштары катмарланып, абдан арык. Курсагы ачкан көрүнөт, нанды бурдап-бурдап сугунуп, чала чайнап жутуп кирет.

Шабдан терең ойго чөмүлдү. «Олдо шордуу... элим-ай» — деп ичинен кейиди.

Дубана тойгондугун билгизип, бата кылды. Шабдан куржундагы ардак чепкенин алдырып келди да, чоң алтын медалынын бирин чыгарып дубанага сунду. Дубана тартынчыктады.

— Алыңыз! Үй-бүлөңүзгө далайга чейин оокат болот. Үйүңүзгө барып, жер айдаңыз, мал багыңыз. Кош эми, жолунуз ачылсын!

Дубана коштошуп сыртка чыкты. Сүйүнүчтөн эки бети албырып, денеси ысып чыкты. Сыртка чыгып кадамын улам ылдамдатып кетип бара жатты. Шабдандын дубанага бере турган ылайыктуу эч нерсеси жок эле. Ошондуктан эң ыйык, берилбес нерсесин дубанадан аяган жок: «Бечара, кубанып кетти. Адамдарды канчалык көбүрөөк кубантсан, өзүмдү ошончолук бактылуу сезем, байбиче. «Бе-

реген колум алаган», деген кыргыздын макалы Эң туура макал. Эгер бирөөгө бирдеме берсең, күлүп, ыкласың менен бергин. Кубанып кетсин».

«Шабдан баатыр» китебинен.



1. Шабдан баатыр дубананы кантип сыйлады?
2. Дубананы узаткандан кийин ал байбичесине эмне деди?
3. Шабдан баатыр кандай сапаттарга ээ?
4. Сен да Шабдан баатырга окшогуң келеби?



КАРАҢГЫДА БИЛБЕСТЕН

Бул эмнеси сандыкка,
Бирөө колун салыптыр.
Бир баштыкта жаңгактан,
Бешөө гана калыптыр.

— Ой, баласы кургурун,
Жаңгактарды ким жеди? —
Деп Нурматтын энеси
Акырын суроо берди.

Нурмат жооп кайтарды,
Башын жерден көтөрбөй:
— Караңгыда бешөөсүн,
Калсам керек мен көрбөй...

Т. Адашбаев



1. Ырда баланын кандай жаман сапаттары жөнүндө айтылган?
2. Аларды өз сөзүнөр менен айтып бергиле.



Ууру байыбайт, сук тойбайт.

Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат.



АЧ КӨЗДҮКТҮН АЯГЫ КАЙГЫ

(Жомок)

Эки атчан чөлдү кезип баратышкан. Алардын биригинин көзү сокур эле. Күн баткан соң ыңгайлуураак жерге токтоп, түндү дал ушул жерде өткөрмөк болушту. Эртең менен дагы аттанышты. Сокур киши камчысын сыйпалап издей баштады. Дал ошол маалда түнкү суукка кайыга түшкөн бир жылан сулайып ошол жерде жаткан болчу. Сокур киши аны: «Камчым ушул болсо керек», деп күмөндөнүп колуна алды. Соо көздүү сапарлашы шеригинин колундагы жыланды көрүп, тезинен анын жанына жүгүрүп келди.

— Колундагы нерсе камчы эмес, уулуу жылан, таштагын, болбосо сени чагып өлтүрөт,— деди кокуйлап.

Сокур киши өз ичинен: «Шеригим бул татынакай камчыны өзү алмакчы болсо керек», деп күмөн кылды. Анан ал анын сөзүнө ишенбей четке кагып:

— Бул зор дөөлөттүн, бақыттын иши. Мен эски камчымды жоготтум эле, өз бактым мага дем болуп, жаңы камчыга ээ болдум. Сенин калп сөзүнө ишенип, бул камчыдан айрылууну каалабаймын,— деди.

Шериги ага карап күлүп:

— Эй, досум, жолдошчулук милдетимди актайын деген ак тилегим менен сага эскерттим,— десе дагы сокур адам өз пикиринен кайтпады. Шеригинин жанагы айткан сөзүнө ачууланып:

— Билемин, камчыга кызыгып, менин колумдан алып коймоксун. Уятыз ниетинди тыйғын, орунсуз жалган сөздөрдү мага айтпагын,— деди.

Жолдошу дагы да касам ичип, чын айтканын түшүндүрүүгө канчалык тырышса да сокур караманча кабыл албады. Качан күн ысып денеси жылыган соң жылан кайрадан өз абалына келип, сокурдун колун чакты. Анын уусу бат эле денеге тарап, сокур киши жан берди.

- 
1. Эмне үчүн сокур киши шеригине ишенген жок?
 2. Сен алардын кайсы бирине окшогуң келет?
 3. Сокур киши кандай сапаттын ээси?
 4. Өзүмчүл, көрө албас деген сөздөрдүн маанисин түшүндүр.
- 

БАЛА МЕНЕН АҚЫЛМАН

(Кыргыз эл жомогу)

Бир күнү акылман арабага түшүп келе жатыптыр. Ал арабасын токтото калып эңкейип караса, жолдо кичинекей бала шаар жасап, ойноп жатыптыр.

Акылман:

— Балам, арабага жол бербейсіңби? — дейт.

Бала акылманга бир карап алып:

— Чоң ата, мен шаар салып жатпаймынбы. Шаар арабага жол бербейт. Араба шаарды айланып өтүшү керек го, — дейт.

Буга ақылман абдан таң қалат. Арабадан түшүп келип:

— Балам, жашыңа караганда ақылың көп экен,— дейт.

Анда бала:

— Эмне үчүн андай дейсиз? Коёндуң бөлтүрүгү үч күндөн кийин жүгүрүп кетет. Жети жашка келгиче, мен кантип бир нерсе билбейин,— дейт.

Ақылман жылмайып:

— Мен сага бир нече суроо берейин. Жооп берсөң, бир нерсе билериңе ишенейин,— дейт.

— Жооп берүүгө даярмын,— дейт бала.

— Кандай сууда балық болбайт? Кандай тоодо таш болбайт? Кандай жыгачта бутак болбайт?

— Булактың суусунда балық болбайт. Кум дөбөдө таш болбайт. Чирик жыгачта бутак болбайт.

Бала ақылманга суроо берет:

— Чоң ата, асманда канча жылдыз бар?

— Айланайын балам, бизден ыраак нерсени сураганың кандай? Бизге жакын турган нерседен сура.

— Андай болсо сиздин кашыңызда канча тал қыл бар?

Кичинекей баланың ақылышына ақылман ыраазы болуп:

— Балам, окууну көп оку. Ақылың дагы арбыйт. Өмүрүң узун болсун! — деп баланың шаарын айланып өткөн экен.



1. Жомокту ролдорго бөлүп окугула.
2. Эмне үчүн бала арабага жол бербеди?
3. Ақылман эмнеден ыраазы болду?



ЖАРАТЫЛЫШТЫ КОРГОО – ЭЛДИК ИШ

СУУНУН ҮРҮ

Кээде кетем аралап,
Аскалардын арасын.
Аралаймын кай бирде,
Дыйкандардын талаасын.
Кээде балык өстүргөн,
Көлмөлөрдөн табасың.
Дөңдөн төмөн куласам,
Анан, айраң қаласың.
Айландарам анткени,
Тегирмендин баrasын.

Т. Самудинов



1. Ырды көркөм оку.
2. Суунун кандай касиети бар?
3. Суу каерден пайда болот?
4. Сууну таза сактоо жана коромжуга учуратпоо үчүн эмне кылуу керек?



КАР ТОКТОТУУ

Кышкы каникул убагы. Бир күнү эртең менен турсак, атам бизге:

— Кана, уулдарым, мен силерге жаңы иш таптым. Эшиктеги күрөндү карларды тигил алмалар-

дын, өрүктөрдүн, карагаттардын түптөрүнө ташуу керек. Тамагыңарды ичип, эшикке чыккыла,— деп калды.

— Эмне үчүн, ал карларды жөн эле койсок, жазында ошол ордунда жатып эле эрибейби? — дедим мен. Аңғыча Азамат:

— Жок, эшиктин алды, короонун ичи баткак болуп кетет. Эрисе да ошол бактын ичинде жатып эригени жакшы,— деди.

Мен буга анча деле ынангандай болгонум жок. «Чын эле ушундайбы?» деген суроолуу оюмду билгизгендей болуп, атама карадым. Ал жылмайып күлдү да, бул иштин жөнүн мындайча түшүндүрө баштады:

— Ооба, Азаматтын айтканы да туура, бирок кеп жалаң эле анда эмес. Кардын дыйканчылык, жер бетиндеги тиричилик үчүн чоң пайдасы бар. Ошондуктан биз аны талаага кетирбей, өзүбүздүн керегибизге пайдаланып калышыбыз керек. Бардык өсүмдүктөр сыйктуу эле, дарактардын да жакшы өсүшүнө, түшүмдүү болушуна ным керек. Ным жеткиликтүү болмоюнча, эгин да, чөп да, дарактар да жакшы өсө албайт. Ошондуктан кышында эгин талааларында кар токтолтуу иштери жүргүзүлөт. Анын дыйканчылык үчүн өтө чоң мааниси бар. Ал эми бак-дарактардын түптөрүнө да карды көп үйүп койсо, бастырылган кар жазында акырындык менен эрип, ным ошончолук көп болот.

Атам айтып берген иштин маанисине көзүбүз жеткенден кийин, короодо, эшиктин алдында үйүлүп жаткан карларды чана менен бактын ичине ташый

баштадык. Биз бул ишке аябай көңүлдөнүп, ушунчалық тездик менен иштеген үчүн бактын ичи бат эле дөбө-дөбө карга толуп кетти. Чарчаганыбызды да сезген жокпуз. Атам биздин бул жардамыбызга абдан ыраазы болду.

Т. Абдумомунов



1. Кар токtotуу деген эмне экен?
2. Балдар кандай эмгектениши?
3. Жазында бул кардын пайдасы кандайча тиет?



Эмгектин наны таттуу,
Жалкоонун жаны таттуу.



ЭМИ ОЙЛОСОМ

Бак тиккенбиз кык төгүп,
Кудайберген экөөлөп.
Анын талы чоңойду,
Баккан эле бөпөлөп.
Мен өз талымды сындырып,
Ойногом кууп көпөлөк.
Эми эстесем уялам,
Ошол кезди эселек.
Сындырбасам аларды,
Көлөкөсүн тийгизип,
Өсүп турмак көкөлөп.

Т. Кожомбердиев



1. Үрдү көркөм оку.
2. Балдар чогуу эмне кылышкан?
3. Бала эмне үчүн жасаган ишинен өкүнөт?
4. Сен да дарак тиккенсиңби?



8-МАРТ – АПАЛАРДЫН МАЙРАМЫ

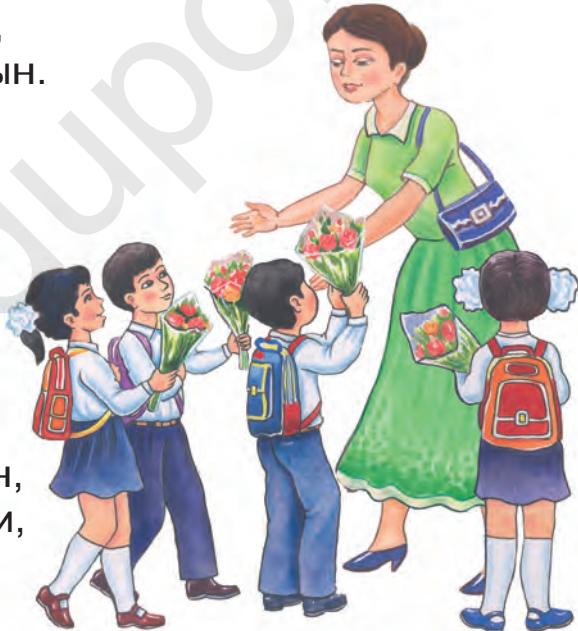
8-март – Аялдардын Эл аралык майрамы. Бул майрамды апалар, эжелер, кыздар майрамдашат.

Биз апаларбызызга белектерди беребиз. Аларды майрамы менен куттуктайбыз. Ден соолук каалайбыз.

Бүчүр бөрткөн даракта,
Келгин күштар, сайрагын.
Үрга-күүгө бөлөйлү,
Апалардын майрамын!

Адырларда, түздөрдө,
Байчечекей, жайнагын.
Гүл көтөрүп тосолу,
Апалардын майрамын!

Сабак менен тартиптен,
«4», «5» алып ар дайым,
Куттуктайлы баарыбыз,
Апалардын майрамын!



T. Самудинов



1. Апалардын майрамы качан болот?
2. Сен ал күнү апаңды жана эже-сіндилеринди куттуктаганды унтууп калбайсыңбы? Чоң энендичи?
3. Ырды үн чыгарып көркөм оку.



Кызық экен, окуп кой!

1910-жылы Дания мамлекетинин Копенгаген шаарында Аялдардын Эл аралық жыйыны болуп өтөт. Анда Клара Цеткин 8-маргты жыл сайын аялдардын тилемештик күнү катары белгилеп турууну сунуш кылат. Ошондон бери дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө бул майрам жыл сайын белгиленип келүүдө.

КИМДИН БЕЛЕГИ ЖАКШЫ?

Бүгүн 8-март. Айнура апасын куттуктоо үчүн кандай белек даярдашын ойлоду. Ал апасынын сүрөтүн тартмак болду. Үйдүн төрүндө асып коюлган портретти алды. Ал — апасынын портрети.

Айнура ак кагазга сүрөтүн тартмак. Ак кагазга апасынын сүрөтүн түшүрдү. Аны этияттап столдун астына жашырып койду.

Айнуранын иниси Максат да апасын куттукташ үчүн эжесине кеңеш салды. Айнура апасына кандай белек даярдаганын инисине айткан жок. Максат эжесинин белегин көргөн болчу. Ошондуктан ал сүрөткө рамка жасады.

Түштөн кийин Айнура апасына сүрөттү берип:
— Апаке, майрамыңыз кут болсун, — деди.

Артынан Максат да өзүнүн белегин берип:

— Апаке, сизди куттуктайм, — деди.

Апасы:

— Ыракмат, балдарым. Силер бул белектерди бири-бириңер менен кеңешип жасапсыңар, — деди.

Айнурा инисинен уялып калды.



1. Айнурा кандай кыз экен?
2. Айнурा әмне үчүн уялды?



КАНАТТУУЛАР

Татынакай канаты,
Ташта журмөй адаты.
Уя кылган мекени,
Улуу тоонун арасы.
Укмуш кооз ышкырган,
Улар мобул, карачы.



Адаты жок жашынма,
Адамга дос азыр да.
Кыш боюнча үн катпай,
Тили чыккан жазында.
Торгой деген дал ушул,
Топусу бар башында.

Болбосо да каруусу,
Катуу канат кагышы.
Кооз эмес, бирок да,
Каркылдаган дабышы.
Кышта бар да, жазда жок,
Карга деген дал ушу.





Аңыздарды өтө бат,
Зыянкечтен тазалап.
Көзү шумдук чоң туруп,
Жарық көрсө жазганат.
Күндүз учпай, түндө учкан,
Ушул — **үкү** жапалак.

Ж. Садыков



1. Бул ырды окуганга чейин улар, торгой, карга, үкү жөнүндө окудуң беле?
2. Булардын бири-биринен кандай айырмачылыктары бар?
3. Дагы кандай канаттууларды билесин?
4. Кайсы канаттуу сага абдан жагат? Эмне үчүн?

СУР КОЁН



Сур коён кыш мәзгилинде айылга жакын турду. Түн киргенде бир кулагын көтөрүп, тегерегин тыңшады. Экинчи кулагын тип-тик кылышп, муруттарын кыбыратып, жыт алышп көрдү да, арткы буттары менен отурду. Анан терең кардын үстүнөн бир-эки секирди да, кайра отуруп тегерегин карады. Кардан башка эч нерсе көрүнбөйт. Кар өркөч-өркөч болуп, ак канаттай жылтылдайт. Чыкыраган аяз. Жылдыздар нур чачып турат.

Коён чоң жолдон өтүп, көрүп жүргөн кырманга барыш керек эле. Чоң жол менен бараткан чананын кычыраганы, аттын бышкырганы угулат.

Коён жолдун боюна барып токтоду. Дыйкандар чапанынын жакасын өйдө көтөрүп, чананын жанында

келе жатышат. Чана өтүп кеткенден кийин, коён кырманды көздөй чуркады. Жолдон эки коёнду кезиктирди. Алар оттоп, ойноп жүрүшүптур. Коён жолдоштору менен ойноп, кар чукуп, күздүк көк буудайдан жеди да, жолуна түштү.

Чыгыш жактан таң сүрүп, жылдыздар азайды. Жакын кыштактагы аялдар туруп, сууга баратышты. Жол менен араба айдаган дыйкандар катуу сүйлөшүп бара жатышты.

Коён жолдон өтүп, өзүнүн эски ийинине келди да, ийинин кардан тазалап, башын чыгарып, көзүн ачкан бойdon уктап калды.

Л. Толстой



1. Коён эмнеге кышында айылга жакын жашады?
2. Түн киргендеги коёндун абалы чыгармада кандай сүрөттөлгөн?
3. Түнкү жаратылыш кандай чагылдырылган?
4. Кышындагы таңдын атыши кайсы сүйлөмдөрдө берилген?
5. Коёндун көзүн ачып укташын билет белен?



ТАРАНЧЫ

Мен бак ичиндеги сейилбак менен аңчылыктан кайтып келе жаткан элем. Машкем алды жагында бараткан болчу. Бир кезде ал акырындалап басып, алдыда илбээсин бардай бир нерсенин жытын алгансып, тиктеп калды. Мен сейилбакты аралаган жолдун эки жагын карап коюп, жүрүп отурдум. Машкеге жакындалап келдим. Тум-



шугу сары, төбөсүндөгү жүндөрү үрпейгөн кичинекей балапанды көрдүм.

Ал катуу шамалда кайыңдын башындагы уясынан жерге кулап түшкөн окшойт. Канаты жетиле элек байкуш балапан ордунан жыла албай, оозун ачып отуруптур. Анда-санда күлөнүмүш болуп обдулат, бирок уча албайт.

Менин машкем аны көрө коюп, токтоп калган эken. Машкем жыла басып балапанга жакын келди. Аңыча болбой балапандын жанындагы бактан кара төш бир чоң таранчы таш кулаган немедей машкенин так тумшугунун алды жагына келип, коно калды. Анан чый-пыйы чыгып, жалооругансып, машкенин алдынан ары бери уча берди.

Машке ага жан алгыч, тажаал немедей көрүндү. Баласын коргош үчүн машкенин алдын тороп, бирде аны тегеренип учат, бирде жөргөлөйт. Баласы үчүн өзүн өлүмгө таштап, машкеге жем болгусу келет. Чыйпылдап жаны чыгат. Жан айласын таппай чебеленет.

Ал бактын башында чыдап тура алган жок. Баласына өлүм жакындал келгенде, машкенин алдына кайта кулап түшөт.

Машкенин күчүнөн да чымчыктын жан кыйган кудурети күчтүү болду. Машке токтой калды.

Таранчынын көз жашына кулдук кылган немедей, машке четке чыга берди. Калыбы, эненин баласына болгон мээриминин күчтүүлүгүн ал да туйса керек. Мен машкени шашкан бойdon чакырып алдым да, биз өз жолубузга түшдүк.

И. Тургенев



1. Машке күчтүүбү же таранчыбы?
2. Эмне үчүн машке таранчыны жей алган жок?
3. Тексттен машкени сүрөттөгөн жерлерди табалы. Көз алдыңа кандай машке элестеди?
4. Таранчынын ал-акыбалын кайсы саптар көрсөтүп турат?



ААРЫ

Сары чымын экен деп,
Шашып ойлоп калганым.
Конуп турган аарыны,
Канатынан кармадым.



Бошонгусу келдиби?
Дыр-дыр этип турду да,
Учуп чыгып колумдан,
Тийип өттү мурдума.

Мурдум десем, аңғыча
Жаш ыргыды көзүмөн.
Ал кылыгым эстесем,
Алигиче өкүнөм.

Кичинекей уусунун,
Ачуусун ай, заарын ай!
Чуркап келсем үйүмө,
Апам калды тааныбай.

Ал күн тургай, эртеси
Мектебиме баргандада.
«Бети толо мурун», — деп,
Шылдың болгом балдарга.

Көргөн элем ушинтип,
Шоктугумдун азабын.
Ошондон го азыр да,
Аары көрсөм качамын.

Учуп жүрөт бал издең,
Алча менен алмада.
Эгерде мен тийбесем,
Тийбейт экен ал мага.

T. Самудинов



1. Баланы аары чагышына ким айыптуу?
2. Апасы эмне үчүн баласын тааныбай калды?
3. Мектепте балдар аны эмне деп шылдыңдашты?
4. Сени менен да ушундай окуя болгонбу?



АК ЖОЛ, САГА – НООРУЗ!

Нооруз деген сөз «жаңы күн» дегенди түшүндүрө турғандыгын сен билесиң. Бул күнү күн менен түндүн узактыгы теңелип, жаңы жылдын биринчи күнү башталат. Адамдардын көңүлдөрү шат болуп, кыш бою уктап жаткан табийгат ойгонуп, жер алдынан жылуулук келип, жан кирип, кыймылга келгендиgi байкалат. Дүйнө жаңырат.



Аалам жаңы, заман жаңы, сен жаңы,
Сени күткөн эгемендүү эл жаңы.
Дарак өнүп, ээн талаа көгөрүп,
Элди баккан касиеттүү жер жаңы!

Элибиз бул майрамга өзгөчө маани беришет. Ошондуктан ага жалпы даярданып, жапырт тосуп алышат. Ноорузга катышпаган бир да адам калбайт. Сүмөлөк, көжө бышырышып, бири-бирине асыл тилемтерин, мыкты каалоолорун айтышып, қызыл-тазыл кийинишет.

Ноорузду кандай тосуп алсак, жыл ошондой өтөт, деп бекем ишенишет элибиз. Ал бир айга созулуп, бул мезгил ичинде күнөө қылбоого аракет қылышат.

Нооруз — жакшылыктын майрамы. Ал — эмгектин да майрамы.

ЖАҢЫ ЖЫЛДЫК АЛАСТОО

Эски жыл кетти,
Жаңы жыл келди,
Алас-алас
Ар баләэден калас!

Жакшылыкты тәңир берди,
Жарық күндү кеңири берди.
Алас-алас
Ар баләэден калас!



1. Нооруз деген эмне маанини билдирет экен?
2. Нооруз майрамы кайсы күнү белгиленет?
3. Жаңы жылдык аластоону жатта.



IV ЧЕЙРЕК

ГУЛ ЖЫТТАНГАН БУЛ УЧУР



ЖАЗ КЕЛДИ

Биз жакка жаз келди. Жаз келгенин кантип билдик? Анда эмесе айланага көз чаптырып, байкоо жүргүзүп көрөлү!

Кышында Күн тез батчу. Эми болсо Күн эрте чыгып, кеч батат. Демек, күн узарды. Күн асманда узагыраак болуп, Жерге нурун көбүрөөк жибере баштады. Аба да, жер да жылыды. Биз үшүбөй калдық. Кар эриди. Суукта жер тоңуп калган. Эми топурактын тоңу эриди. Топурактагы өсүмдүктөрдүн

тамырларына суу жүгүрүп, бактын бүчүрлөрү көөп калыптыр. Эми алар өсө баштайт. Көрдүңөрбү жердеги тиричиликті ойготкон Күндүн нуру экен. Күн жылыганды бүт жан-жаныбарлар ийиндеринен чыгат. Өсүмдүктөр өсөт.

Жаз айлары — жалган куран (март), чын куран (апрель) жана бугу (май).

Март, апрель, май айы,
Мына балдар жаз айы.
Жаз айларын билгиле,
Жеңилденип кийгиле.

Т. Жайнаков



1. Жаз айлары кайсылар?
2. Жаз келгенин кантип билсе болот?
3. Жаз жөнүндө кандай ырларды жана табышмактарды билесин?
4. Жазғы көрүнүш боюнча үйүндө сүрөт тарт.



ЖАЗ

Кар эрип, сайдан суу агат,
Байчечекей сугалак.
Баарынан мурда жыбырап,
Кар кеткен күңгөй кубанат.

Алма гүлдөп, бой түзөп,
Аарыларга той түшөт.
Уя салып чымчыктар,
Экиден болуп ээрчишет.

Т. Үметалиев



1. Ырда жылдын кайсы мезгили жөнүндө сөз болуп жатат?
2. «Алма гүлдөп, бой түзөп, аарыларга той түшөт» деген саптарды кандай түшүнөсүн?
3. Ырды көркөм оку.



ТУРНАЛАР

Жазғы кош айдоо маалы. Сок жерди чытырата тилип, айдоонун бир учуна бара жатсаң—оң жағында жашыл килем, кайра тартып келе жатсаң—сол жағында жашыл килем. Ошентип, айдалган тилке капкара болуп, топурагы аңтарылып жатса, айдала әлек талаа жомоктогудай жапжашыл килем жамынып, жайкалып турат.

Күндүн табына жылынган сайын жер жылуу ным жыттанып, айдоонун буусу өйдө көтөрүлөт. Үч кош Ак-Сайдын боорун тилип, жалданган бороз таштап бара жатат...

Жакын жерден торгой учту. Көкөлөп барып, канаттарын дирилдетип токтой калды да, сайрап кирди. Андан арыраакта дагы бир торгой сайрап жатты. Үйү жок, жайы жок, отун-суу менен иши жок, үстүнө жапкан жалбырагы, конуп отураг бутагы жок. Шыбактуу талаада жашап, сайрап күн көргөн бул торгойлорго Султанмурат күлүмсүрөп карайт. Бул макулуктар ушул жашоосуна ыраазы. Жаз келгенине ыраазы, күнгө ыраазы, буларга башка эчтеменин кереги жок. Кечээги алайдүлөй бороондо булар кайсы жерге жашынышты

болду экен? Байкуштар эптеп түнөп чыккандыр. Мына эми бүгүн күн жылығанда анын баарын унтууп, сайрап жатат. Адамдын мөокумун кан-дырат, сезимин козгойт.

Жаз келет деген ушул, эми кыш кайрыла албайт...

Аңғыча кошчуларды кубандырган бир сонун окуя болду. Аны ириде Анатай көрө калды. Көрө замат үнүн бардығынча кыйкырды:

— Турналар! Ээй, карагылачы, турналар учуп бара жатат!

Султанмурат башын шак көтөрүп, асманды карады. Төбөсү ачык, түбү жок, көпкөк болгон тунук асманда конғуроодой үн салып, кәэде бири-бири менен орун алмашып коюп, эки ача болуп тизилген турналар учуп бараткан экен. Бийик учуп баратат, бирок асман да андан бийик. Учу-кыйыры жок ээн асманда каалғыған турналар көздүн жоосун алат.

Султанмурат аларды чалкалай карап кыйкырды:

— Жаша-аа! Турналар!

Андан соң түшкө кирбес укмуш көргөнсүп, үчөө тен кыйкырды:

— Турналар! Турналар! Турналар!

Карыялар «Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан», деп айта жургөн сөздин Султанмурат дароо эстей койду.

— Турналардын эрте келиши жакшы жышаан! Түшүм мол болот! Түшүм мол болот! — деди ал Анатайга.

Ч. Айтматов



1. Бул кайсы мезгилде болгон окуя?
2. Балдар эмне қылып жатышкан?
3. Алар эмнени көрүп калышты?
4. Турналар эмненин жышааны экен?
5. Сен да турналардын учканын көргөнсүңбү?



БАЙЧЕЧЕКЕЙ

Жашыл дөңгө, көк көлгө,
Жамғыр төгүп өткөндө.
Байчечекей гүл ачып,
Бажыраят көктөмдө.

Бул ак гүлдү эл күтөт,
Бул ак гүлдү жер күтөт.
Бул гүл жерди кооздол,
Бул гүл көңүл эргитет.

Көз кубанткан башкача,
Көркүн болот мактаса.
Наристеге ал окшойт,
Назик сергек, таптаза.

Байчечекей жапжаш гүл,
Бак-таалайлуу аппак гүл.
Ата журттун балдарын
Алга сүрөр максат гүл.

С. Жусуев



1. Эмне үчүн «Бул ак гүлдү әл күтөт, бул ак гүлдү жер күтөт?»
2. Наристе менен байчечекейдин кандай байланышы бар?
3. Акын эмне үчүн «Бак-таалайлуу аппак гүл» деп жатат?
4. «Алга сүрөр максат гүл» дегенди кандай түшүндүң?
5. Үрды окугандан кийин көңүлүндө өзгөрүү болду бу? Муну эмнеликтен деп ойлойсун?
6. Үрды жаттап алгыла.



АЮУНУН БАЛА КИРИНТКЕНИ

Биздин тааныш мергенчи токайду аралап өткөн өзөндү жээктеп кетип бара жатып, бутактын қычырап сынганын укту. Ал корккон бойдон жыгачтын башына чыга качты.

Чоң күрөң аюу токайдун арасынан чыгып, өзөндүн боюна басып келди. Аюунун жанында топураңдап ээрчип жургөн эки кичинекей мамалагы бар эле. Өзөндүн жээгине барып токтоп калганда, аюу бир мамалагын желкесинен тиштеп алып сууга матырды, башын ары-бери чайкан, сууну шашый баштады. Аюунун баласы чыңырып жатты. Бирок энеси чыңырганына карабастан, сууга матырып киринте берди.



Аюунун берки мамалагы муздак сууга мени да салат деп, аркасын карабай, токайду бет алып качып жөнөдү. Энеси артынан кууп жетип кармап, баласын желкесинен тиштеп, мурдагы баласын киринткендей аны да киринти.

Киринтип болуп, жерге коё бергенден кийин мамалактары энесине ыраазы болушту, анткени, териси калың, жұнұ кою болғондуктан, ысық күндө тердеп кетишкен эле. Суу аябай сергитти. Киринтип бүткөндөн кийин, аюу әки мамалагын зэрчитип алып, калың токайдун арасына кирип кетти. Мергенчи жыгачтан түшүп, үйүн көздөй жөнөдү. Балдарын тарбиялап жүргөн аюуну аяп, аткан жок.

В.Бианки



1. Аюу баласын кантип киринти?
2. Мергенчи аюуну әмне үчүн аткан жок?
3. Аюу мергенчини көргөн жокпу? Ал кайда эле?



ЖАЗ

Токсон көзүн сүртүнүп,
Тоң алдынан жаз турат.
Жаңы кийим кийинип,
Жамғыр менен жүз жубат.

Булут көктөн суу ичиp,
Килем жаят жергеге.
Эмгек журөт шаңданып,
Кажыбаган эр неме.

От жалынын чайкаган,
Уста әмгегин жер сүйөт.

Балка, дөшү үнүнөн,
Балкып күсү чертилет.

Жазды күтүп комдонгон,
Тракторго үн кирет.
Талаа уйкудан ойгонот,
Талықшыган үргүлөп.

Н. Байтемиров



1. «Токсон көзүн сүртүнүп» дегенди кандай түшүндүң?
2. Жаз мезгилиnde табигатта кандай өзгөрүүлөр болот?
3. «Талаа уйкудан ойгонот, талықшыган үргүлөп»—дейт. Эмне, талаа да уктайбы? Муну кандай түшүндүң?



КӨК АСМАН

Көнөктөп жааган жамғыр чын эле уйку келтиреби, билбейм, уктап калыптырмын. Мен турсам жамғыр басылып, күн нуру бүткүл чөптөрдү, тамдарды, тоолорду, бактарды кубулта жаркыратып салыптыр.

Менин да көңүлүм көтөрүлүп, эшикке көңүлдүү чыктым. Аба укмуштуудай таптаза экен. Күштар үнү бир жактан мукам чурулдайт.

Багалегимди түрүнүп алыш, өйдө-төмөн чуркадым. Кубанычым чексиз. Аңгыча кулагыма каркыралардын кыйкуулаганы угула калды. Дароо асманга көз жибердим. Көгүлтүр асманда кудум кол менен тизгендей кыркаар тартып, чыгышты беттеп

баратышат. Керемет ай! Анан калса көгүлтүр асманда бул өзүнчө эле ажайып кооздук!

«Күштар учуп бараткан,
Кандай сонун көк асман!» —

деген ыр саптары көңүлүмө келе калды. Аттиң ай, жанымда кагаз, калемим болсоочу! — деп бир өкүнүп да алдым. Бул ырымды үйгө барганда, сөзсүз, улаймын. Мүмкүн, бул жаз тууралуу, көктөм, көк асман тууралуу сонун ыр болор...

А. Маделиев



1. Жамғырдан кийинки жаратылыш әмне үчүн кооз жана көңүлдү көтөрөт?
2. Ал көрүнүш аңгемеде кандай сүрөттөлүптур?
3. Каркыралардын учуп бара жаткан мезгилиндеги сулуулукту кандай әлестеттин?
4. Әмне үчүн бағалегин түрүнүп алып чуркады деп ойлойсун?
5. Көзүбүздү бир азга жумуп, аңгемедеги көрүнүштү, сулуулукту әлестетип көрөлү.



КҮН, КҮРКҮРӨ

Жер жарылып, чөп чык,
Чөп чыксаң да көп чык.
Быйыл сонун жай деп чык,
Малга болом май деп чык.

Казан-казан каймакка,
Карызмын деп күркүрө!



Чака-чака сүттөрдү,
Ағыздым деп күркүрө!

Ак буудайды жайнатып,
Үргалтам деп күркүрө!
Жан бүткөндүн бардыгын,
Жыргатам деп күркүрө!

Н. Байтемиров



1. Ырды көркөм оку.
2. Ырды жатта.



ЖАЗ КАБАРЧЫЛАРЫ

Жер бетинде али кар кете әлек. Бирок бактын арасынан күштардын сайраганы угула баштады. Бул кара чыйырчыктар. Мына эми жаз келди десе болот. Алар жаздын кабарчылары. Кар эрий электе, күн жылый баштаганда эле келип калышат. Жаз келгенин кара чыйырчыктын сайраганынан да билсөнөр болот.

Кара чыйырчыктар алыс жактардан учуп келишти. Тоолордун, талаалардын, деңиздердин үстүнөн учуп өтүшүп абдан чарчаشتы. Аларга чек ара жок, кайда болсо кете беришет. Бирок туулуп-өскөн жеrin унтушпайт. Адашпай кайра таап келишет.

Адегенде кара чыйырчыктын эркеги, артынан ургаачылары келет да, былтыркы уясын ондошот же жаңы уя салышат.

Алардын уясын кышында таранчылар ээлеп алышкан. Кара чыйырчыктар чокулап, тиштеп таранчыны кубалайт. Таранчы ээлеп алган уясынан кеткиси келбейт. Бирок акыры кетүүгө аргасыз болот. Кара чыйырчык таранчыны кубалап чыккандан кийин, аркасынан анын уяга алып келгендерин ыргытат. Таранчы уяга ар нерсени ташып келе берген. Аナン уяны ондогонго киришет. Майда бутактарды, жүн, кебез, канат, саман ташып, уянын тешилген жерин бүтөйт. Уя даяр болгондо алдын чөп-чар, тыбыт менен жумшактап жумуртка тууйт. Басып жатып балапандарын чыгарат.



Кара чыйырчык биздин досубуз. Ал зыяндуу курттарды терип жейт, балапандарына чымын-чиркей, курттун түрлөрүн терип келип берет.

Силер уя жасап, бакка илип койгула. Аны таш менен урбагыла, уясына тийбегиле.

Антсанер кара чыйырчыктар биз жакка келбей, башка жактарга ооп кетиши мүмкүн.

«Мекен таануу» окуу китебинен



1. Кара чыйырчыктар кандай күш экен?
2. Бул күштәр жөнүндө дагы эмнелерди билесин?
3. Адамдарга кандай пайдасы тиет?
4. Үйдөн анын сүрөтүн тарт.



ЖАЗГЫ СУУ

Киргилденип чамынып,
Күңгүрөнүп толкундап,
Алдас уруп ачылып,
Көбүгүн бүркүп орчундап,
Тундурат кулак жадатып,
Боюнда турса эл тыңдал.
Жар башына эгилип,
Чатырап, батпай тебилип.
Жака бели ызы-чуу,
Айланып учуп өрдөк, куу.
Көтөрүлүп асманга,
Баш ийбес жанга жазгы суу.

Ж. Бекенбаев



1. Эмне үчүн жазында суу көп болот?
2. Жазгы суу жөнүндө кандай сүрөттөө айтылганын ыр саптарынан оку.



УЯ САЛУУ

Жаз келди. Жаздын келиши чабалекейлерди чакырды. Терезеден чабалекейдин экинчи бирөө учуп кирди. Анан экөө төң ары-бери айланып учушту. Көрсө, алар өзүлөрүнө уя салуунун жолун издең жүрүшүптур. Ушундан баштап экөө төң тынбай иштеп жатышты. Алардын бири ылай алып келсе, экинчиси чөп тиштеп келип, уя куруп жатышты. Алардын эмгекчилдигине таң калдым.

Чабалекейлер үйлөрүн куруп бүтүшкөн күнү аябай майрамдашты. Булар да өзүлөрүнүн эмгеги-не кубанып жатышты. Канаттуулар да өз эмгеги-ниң үзүрүн сезишет экен.

Ж. Бекниязов

ЧАБАЛЕКЕЙ

Узун тумшук чиркейге,
Көзү чекир көгөнгө,
Кимдин каны таттуу деп,
Жылан буйрук берген дейт.
Адам каны таттуу деп,
Муну көгөн билген дейт.
Чабалекей билгич күш,
Ар пайданы көп салган,
Алдап туруп көгөндүн
Тилин сууруп жеп алган.
Тилсиз көгөн зыңылдап,
Сүйлөй албай сандалган.
Кан татыгын биле албай,
Ушинтип жылан кур калган.
Чабалекей учкулдун,
Куйругун жыра тиштеген.
Ача болуп куйругу,
Алигиче бүтпөгөн.
Адам менен касташып,
Жылан калган талаада.
Тил алам деп жыланга,
Көгөн калган балаага.

Андан кийин ал көгөн,
Түшпөс болгон арага.
Канаттуунун учкулу,
Чабалекей деген күш,
Ошондон кийин көгөндү,
Ийнелик менен чиркейди,
Илип алып жеген күш.
Талаада жок, үйдө тууп,
Адам менен жакын күш.
Албан-албан сайраган,
Кызыл тамак, акын күш.
Канат, куйрук жеткиче,
Балдары учуп кеткиче,
Кыл менен бутун байлаган,
Балдарым аман болсун деп,
Тилек тилеп сайраган.
Чабалекей досум деп,
Ар бир бала чакырат.
Кайкып учкан бул күшкү,
Кандай адам катылат.
Чымын менен чиркейди,
Канат менен чаап өт,
Тумшугуңа туш келсе,
Азыгыңды таап өт.

C. Карадаев



1. Текст менен ырда эмне окшоштук бар?
2. Үрдү көркөм окуп, окуяны өз сөзүң менен баян-дап бер?
3. Чабалекейлерди асыроо үчүн эмне қылуу көрек?



БУЛБУЛ

(Кыргыз эл жомогу)

Байыркы өткөн заманда бир чал менен булбул дос болуптур. Чал мергенчи да, комузчу да экен. Ал күндө мылтыгын ийине асынып алыш, токойдон кийик атып келип жашап жүрөт. Токойдо сайраган түрдүү канаттуу күштардын үнүн угуп, үйүнө келгендө алардын үнүн туурап комуз чертип, түрдүү-түрдүү күү чыгарат.

Күндөрдүн бириnde булбул чалдын күүсүнө қызыгып:

— Досум, мага күүлөрүңдү үйрөтүп койчу, — дейт.

— Макул, — деп чал комузун кубулжута черткенде булбул тыңшап, күүнү аз-аздан үйрөнө баштайт. Бара-бара тим эле комуздай шаңшытып бүт үйрөнүп алат.

Кийин булбул сонун сайрап калат. Элдин баары таң калып булбулдун үнүн уккусу келет. Ошондо чал ага кайрылат:

— Досум, сенин сайраганың бүт элге жагып калды, бардык эл уккусу келет, бирок күндүз элдин колу бошбойт, сенин үнүңдү жакшы угалбай жатышат. Ошондуктан сен түнкүсүн сайрагын, түнкүсүн эл бош болот, сайраганыңды угуп, ырахаттанып алышат.

Булбул сайроону комуз күүсүнөн үйрөнүп, чал досунун айтусу боюнча түнкүсүн сайрап калган экен. Булбулдун эркеги сайрайт. Булбул апрель-май айларында сайрап, кийин сайрабай калат. Бул учурду «булбулдун тили катты» деп коюшат.



1. Жомокту көркөм оку.
2. Жомоктон булбул жөнүндө эмнелерди билип алдың?
3. «Булбулдун тили каткан маал» дегенде кайсы айларды түшүнсө болот?



ТӨГӨ КӨР ЖАМГЫР!

Жер бети шайы жамынсын,
Шиберлер мончок тагынсын.
Төгө көр, жамгыр, төгө көр,
Талаанын көркү ачылсын.

Ала-Тоо жашыл кийинсин,
Дыйкандар көөнү сүйүнсүн.
Төгө көр, жамгыр, төгө көр,
Эмгектин каны жүгүрсүн.

Мейкиндик бети күбүлсүн,
Эгиндин бою сергисин,
Төгө көр, жамгыр, төгө көр,
Бакытка бөлөп жер жүзүн.

Суусуну кансын талаанын,
Кубандыр эмгек адамды.
Төгө көр, жамгыр төгө көр.
Көбүрөөк түшүм бере көр.

Н. Байтемиров



1. Жамгырдын кандай пайдасы бар?
2. Ал жөнүндө бул ырда эмне деп айтылган?
3. Мазмунун өз сөзүнөр менен айтып бергиле.



КҮКҮК МЕНЕН ЗЕЙНЕП

(Кыргыз эл жомогу)

Илгери-илгери бир күш жыгачтын башына уя салып, эки балапан чыгарат. Балапандарынын биригинин аты Күкүк, ал эми экинчисиники Зейнеп экен. Балапандар чоңоуп, уядан учууга жакындалап калат. Учарга жакын Күкүк менен Зейнеп алмак-салмак канаттарын күүлөп, машыга башташат.

Бир күнү Күкүк уянын кырына чыгып алып талпынат. Күкүк талпынып жатып, уядан кулап түшүп, жердеги жаракага кирип кетет.

Уяда калган Зейнеп бир тууганына кантип жардам берерин билбей чыркырап кала бериптири. Күкүк ошол бойдон дайынсыз жоголот. Бир оокумда Зейнеп менен Күкүктүн ата-энеси келип, Күкүктүн жер алдына кирип кеткенин угушуп, артынан издең жөнөшөт. Ошол бойдон жаракага түшүп, алар да жок болушат.

Уяда бир нече күн «Күкүк» деп сайрап отуруп Зейнеп да учуп кетет. Ошол күндөн бери Зейнеп бир тууганын чакырып «Күкүк» деген бойдон жүрөт. Ал эми Күкүк жер алдында жашап «Зейнеп» деп чакыра берет экен. Ошентип, алар ошол күндөн ушул күнгө чейин бирин-бири издең, үн алышып, сайрап жүрүшүптүр.



1. Жомокту көркөм оку.
2. Күкүк менен Зейнеп кимдер болгон экен?



Атын өзү чакырган,
Тал-терекке жашынган.
Бакпайт экен баласын,
Аны албетте табасың. (К...)



ҚӨКТӨМ ҮРҮ

Баардық-баардық өсүмдүк,
Баардық-баардық жаныбар.
Күтө-күтө қөктөмдү,
Абдан-абдан сагынар.

Аппак-аппак буулуттар,
Бийик-бийик асманда.
Көчүп-көчүп баратат,
Алыс-алыс жактарга.

Чексиз-чексиз талаалар,
Үндө-күндө кулпунат.
Шаңдуу-шандуу ыр менен,
Кучак-кучак гүл сунат.

T. Самудинов



1. Үрдү көркөм оку.
2. Үрдү окуп эмнелерди элестеттиң?
3. Үрдүн экинчи куплетин өз сөзүң менен айтып бер.



ЖАЗ АЖАЙЫПТАРЫ

Жаз мезгили ажайыптарга өтө бай. Ошондой жаз ажайыптарының бири — көпөлөктөр. Алар лепилдеп учуп, гүлдөн-гүлгө консо, карап туруп кызыгасың. Ақ, сары, көгүш—түркүн түстүү көпөлөктөр бар. Артынан акмалап келип, эми кармайын дегенде таппай каласың. Көрсө, ал гүлгө конуп, гүлгө окшоп байкалбай калат экен. Бир аздан кийин учуп жөнөгөндө гана гүлдүн арасынан чыкканаң билесин.

КӨПӨЛӨКТҮН ЫРЫ

Гүл түспөлдөш канаты,
Мен көпөлөк баласы.
Учуп конор аймагым,
Көк менен жер арасы.

Гүлгө барып кономуң,
Гүлдүн балын соромуң.
Көбү билбейт гүлдөрдүн,
Даамы шириң болорун.

Чымчык көрсөм качамын,
Кутулганча шашамын.
Эркин учуп бийлөөдөн,
Эч убакта талбаймын.

Ж. Садыков



1. Текстти жана ырды көркөм оку.
2. Чындал эле көпөлөктөр гүлдөргө окшош болобу?
3. Үйдөн көпөлөктүн сүрөтүн тарт.



СУЛУУ МАЙ

Жыргал-жыргал, жыргал ай!
Тынчтық, эмгек, ырга бай.
Көптөн бери биз күткөн,
Келди мына сулуу май!

Жадырады көктө Күн,
Жер жайкалтып чөптөрүн.
Күндүн нурун шимирип,
Гүлдүн кара өскөнүн.

Кызгалдак тердик кечээ биз,
Гүл жыттанат көчөбүз.
Майрамдарда мына эми,
Гүл кучактап өтөбүз.

Ж. Садыков



1. Май айында жаратылыш кандай көрүнүштө болот?
2. Май айы дагы эмнеси менен эсте каларлык?



ЭСКЕРҮҮ ЖАНА КАДЫРЛОО КҮНҮ

Мекенибиз көз карандысыздыкка жетишкенден кийин бир топ улуттук майрамдарбызы кайра калыбына келтирилип, жалпы элдик майрам катары белгилене баштады. Ал күнү өлкөбүздүн жалпы эли кары дебей, жаш дебей эс алып, оюн-зоок өткөрүшөт. Мындай майрамдардын катарына Нооруз, Орозо айт жана Курман айт майрамдары кирет.



Ошондой эле эс алуу күнү катары белгилене турган дагы бир күн бар. Ал—Эскерүү жана кадырлоо күнү деп аталат. Бул күнү жалпы өткөндөр, ошолордун катарында эл-жер үчүн, өлкөнүн азаттыгы үчүн жанын аябаган эр-азаматтар мамлекет тарабынан, мамлекеттин жарандары тарабынан эске алынып, аларга атап эскерүү кечелери, митингдер уюштурулат, әмгек жана согуш ардагерлерине сый көрсөтүлөт.

Президентибиздин демилгеси менен мекенибиздин борбору Ташкент шаарында өлкөбүздүн эркиндиги үчүн күрөштө курман болгондорго арнаап Шейит кеткендердин мемориалдық эстелиги тургузулган. Буга кошумча, эстеликтин алдында өткөн тарыхый турмуш элесин чагылдырган музей да ачылган. Бул жерге келчү зыярат кылуучулардын саны жыл сайын көбөйүүдө.

Бул күн ар бир айыл-кыштакта өзгөчө түрдө белгиленет: ата-бабалардын бейиттери тартипке келтирилип, алардын мұрзөлөрүнө гүлдестелер коюлат.

Ошол күнү ар бир үй-бүлөнүн кадырман карыялары өзгөчө урматка татыктуу болушат. Уул-кыздары, небере-чеберелери аларга сый көрсөтүп, алардын батасын алышат.

Элибиз улуттук баалуулуктарды туу туткан нарктуу эл эмеспи, бул күндү жалаң гана 9-май күнү эмес, жыл бою кадырлай берет жана бермекчи.



1. Кандай улуттук майрамдар кайра калыбына келтирилиптир?
2. 9-Май элибизде кандай күн катары белгиленет?
3. Ошол күнү сен ата-энене кандай сый көрсөтөсүң?



ЖАЗ – ЖАРАТЫЛЫШТЫН МАЙРАМЫ

Жаздын келиши чоң кубаныч. Жаратылыш мемиреген уйкудан көзүн ачып, талаа-түз шаңга бөлөнөт. Адегенде күн жылыйт, анан кар эрий баштайт. Ошол маалда кара чыйырчыктар да келет.

Бул мезгилде баштап апалардын майрамы 8-Мартты майрамдайбыз. Мұмкүн, сен апаңа байчечекей тартууларсың. Кай бир жерлерде кар эрип бүтө әлекте байчечекей гүл ачкан болот. Мал төлдөп, козу-улактар, музоолор, кулундар жарық дүйнөгө келет.

Келгин күштар: кара чыйырчык, жылкычы чымчык, торгой, чабалекей, күкүк сыйктуулар учуп келет.

Ал эми 21-мартта болсо Жаңы жыл — Ноорузду майрамдайбыз. Ошол кезде бак-дарактар да бүрдөп калат.

Талаалар, тоонун беттери жашыл тонун жамынат. Ар кай жерде сары топчудай болгон каакымдарды көрөбүз.

Кызгалдактар кыпкызыл болуп көздүн жоосун алат. Жалбырактары көбөйүп, бак-дарактар жашыл кийим кийинет.

Мөмөлүү дарактар гүлдөгөндө укмуш кооз көрүнөт. Адегенде өрүк, андан кийин шабдаалы, анын артынан алма гүл ачат.

Элдин баары жер айдап, бактын көчөтүн отургузуп, әмгек майданына аттанат.

Талааларда трактор күрүлдөп, күжүрмөн әмгек шаңы сезилет.

Демек, чындығында да жаз — жаратылыштын майрамы!



1. Жазда жаратылыш кандай өзгөрөт?
2. Жыл мезгилдеринин ичинен кайсынысы сага көбүрөөк жагат?
3. Бул бөлүмдөгү кайсы ырларды жатка билесиң?
4. Үйдөн «Жаз — жаратылыштын майрамы» деген темада чакан аңгеме жазып кел.



УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР



БОЗ ҮЙ – ЖАЙЛООНУН КӨРКҮ

Эч качан көөнөрбес мурастарыбыздан бири — бул боз үй. Ал байыртадан бери қыштын каарынан, жайдын ысығынан коргоп келген биздин карапайым турак-жайыбыз, тарбия берген алтын бешигибиз.

Ак боз үй — бул жашоо-турмуштун, эркиндикке умтулуунун жана биримдиктин улуттук жышааны.

Боз үй — бул ырааттуулуктун үлгүсү. Ар нерсенин, ар буюмдун өз орду бар. Бардыгы жай жайында. Боз үйдүн сол ыптасы эр-азаматтарга таандык болсо, он ыптасы — аялдардыкы.

Демек, сол ыптага жоокерлик замандарда жаа, жебе, кылыш, мылтык сыйктуу курал-жарак илинсе, оң ыптага чыгдан орнотулуп, ал жерден тамак-аш, кыз-келиндерге таандык жасалгалар орун алган. Боз үйдүн жыгачы бышык, кийизи таза. Артыкбаш нерсенин кереги жок, бардыгы так эсептелинген.

«Байчечекей» журналынан



1. Кыргыз журтчулугунда боз үй эмненин жышааны саналган?
2. «Ыпта» сөзүн сен кандай түшүндүң? Бул сөздү кайсы сөз менен алмаштырууга болот?
3. Сол ыпта кимдерге таандык? Оң ыптасычы?



Үйгө кут киргенде, малга сүт кирет.

Үйдүн ысык-суугун кыш түшкөндө
билерсин,
Кишинин жакшы-жаманын иш түшкөндө
билерсин.



ЖАЙЛООДО

Жайлоодо өткүн өтөт дыбыр-дыбыр,
Жүрөгүм эмнегедир ымыр-чымыр.
Карабы,nota билип калганымда,
Кагазга түшүрмөкмүн дагы бир ыр.

Кайырма:

Аттиң, аттиң, музыкалық сабатым жок!
Күшкә окшош уча турған канатым жок.

Жайлодо улар үнүн угам жыргап,
Негедир сүйүү ырын турам тыңшап.
Кагазга нота билип түшүрсөм не,
Бул ырды журмөк экен ар ким ырдап.

Кайырма:

Аттиң, аттиң, музыкалық сабатым жок!
Күшкә окшош уча турған канатым жок.

Таңшыган кыл кыякта назик кылдай,
Боз чымчык сайрап жатты жаны тынбай.
Аттиң ай! Нота билип калганды не,
Ордумда түшүрмөкмүн карыш жылбай.

Кайырма:

Аттиң, аттиң, музыкалық сабатым жок!
Күшкә окшош уча турған канатым жок.

Ж. Садыков



1. Үрді жаттап, обонго салып ырдаганды үйрөн.
2. Үрда жайлодонун көрүнүшү кандайча сүрөттөлөт?
3. Жаратылышка суктанганыңда, сенде да ушундай сезим пайда болгонбу?



БОЗ ҮЙДҮН ТИГИЛИШИ

Боз үйдүн тигилиши алгач керегелердин бири-бирине жалгаштырылыши менен башталат. Керегенин баштары чалынып, босого таякка бекитилет.

Эмки кезек — тұндук орнотуу. Тұндукту бир жигит ача бакан менен көтөрүп берет. Келин-кыздар эми ууктарды катарлаша сайып, төмөнкү учун керегенин башына матап байлашат. Андан кийин уктар уук тизгич менен чалынат да, сыртынан чий каланат.

Булардан соң туурдук менен үзүк жабылат жана тұндук жабуу салынат.

Кийизден (тутуудан) эшик, үзүк, туурдук, тұндук жабуу жасалат.

Боз үйдүн жүн менен қылдан әшилген боолору төмөнкүдөй аталат: канат боо, туурдук боо, жел боо, кереге чалғыч, кырчоо, эшик боо, тұндук жабуу боосу, уук тизгич жана үзүк боо.



1. Текстти окуп, боз үйдүн кандай элементтери менен тааныштың?
2. Боз үйдүн тигилишин көргөнсүңбү?
3. Үйдөн боз үйдүн сырттан көрүнүшүнүн сүрөтүн тарт.



Желими жок, мыгы жок,
Чебер уста жасаган.
Ал кандай үй төрт мезгил,
Ата-бабаң жашаган. (Б.. ү.)



НАНДЫН ЖЫТЫ

Жаңы бышкан нандын жыты —
Күндүн жайкы ысыгы.
Нан көп болсо үйдүн куту,
Эки беттин кызылы.

Жаңы бышкан нандын даамы —
Жалпы дыйкан эмгеги.
Бүткүл элдин жүрөк каны,
Кен байлыгы жердеги.

Жаңы бышкан нандын жыты —
Жазган ыры акындын.
Көзгө сүйкүм тынчтык кушу,
Күч кубаты баатырдын.

Жаңы бышкан нандын даамы —
Ата журттун салмагы.
Ошондуктан элдин баары,
Эзелтеден танбады.

M. Жангазиев



1. Ырды көркөм оку.
2. Нан үйдүн эмнеси болуп саналат экен?
3. Нандын жыты жөнүндө дагы эмнелерди айта аласың?



Эмгекчинин наны таттуу,
Жалкоонун жаны таттуу.



САЯПКЕР

Жылкы дүйнөнүн көп өлкөсүндө тараган. Аны күч, унаа жана эт, сүт өндүрүү үчүн естүрөт. Элдик оюндарда пайдаланат.

Жылкынын жыт алуу, көрүү, угуу сезимдери жакшы өнүккөн. Ошондуктан аны үйрөтүү жана көнүктүрүү оңой. Ага жем-чөбү менен суусун ченеп берип, арыгын семиртсе, семизин арыктатса болот. Жоргосу менен күлүгүн улам алыстатып чаап, машыктырып, суутуп мелдешке кошот.

Атты таптоо (машыктыруу) ар кимдин колунан келе бербейт. Атты таптаган кишини саяпкер дешет. Саяпкерлик—чоң өнөр. Анын татаал сырларын үйрөнүү акыл менен талықпаган эмгекти талап кылат. Саяпkerи келишсе, күлүк да, күлүктү чапкан чабандес да уятка калбайт.

Ат жандуу кыргыздарда саяпкерлер көп чыккан. Алардын ичинен Толубай аттуу ашкан саяпкер өткөнүн уламыш кылышат. Ал качанкы өлгөн аттын куу башын көрүп, анын тулпар экенин жазбай тааныптыр. Анын кыраакылыгы, баамдуулугу, акылман, көрөгөчтүгү тууралуу «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген накыл кеп калган.





1. Аттарда кандай сезимдер жакшы өнүккөн?
2. Аттын кулк-мұнәзүн жакшы билген, аны машықтырган адам элибизде кандай аталат экен?
3. «Толубайдай сыңчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген накыл сөздү кандай түшүндүң?
4. Төмөнкү сөздөрдү дептерине жазып ал жана жатта: саяпкер, таптоо, тулпар, құлұқ, жорго, чабандес, сыңчы.



Жылкы жыйырмага чыкпай картаярбы?
Картайган жылкынын сөөгү арқаярбы?



ДЫЙКАН БОЛОМ

Өзүмө чак тыпыйтып,
Кетмен жасап беришкен.
Талаада кечке жүрсөм да
Тажабаймын мен иштен.

Көп эле иш бар, мисалы:
Министр, шофёр, милийса.
А мен эгин өстүргөн
Дыйкан болом буюрса!

Балдай шириң коонду,
Айдай қылып кескенде,
Азамат деп макташат,
Алып бирден жешкенде.

К. Жунушев



1. Үрдү көркөм оку.
2. Үрдүн каарманы ким болгусу келет?
3. Чоңойсоң сен ким болмокчусуң?
4. Кандай өнөрлөр жөнүндө билесиң?



Жигитке жетимиш өнөр аз.

Өнөр алды — қызыл тил.

Өнөрлүү болсоң, өргө чап.



МҮНҮШКӨР

Илгери бир мүнүшкөр болгон экен. Ал бир күшту таптаптыр. Күшү табына жете электе маңдайына бүткөн жалғыз уулу:

—Ата, күшүнүзду бере турсаңыз экен? Бир ирет аң уулап, қызыгына батсам экен,— дептир.

Анда атасы:

—Балам, күш табына жетишине он күнчө убакыт бар. Чыдай тур,— дейт.

Эркелиги башынан ашкан уулу ага макул болбайт да, атасы үйдө жокто күшту уурдал чыгат. Аны колуна кондуруп, атын желдирип жөнөйт. Кырга чыгат. Айланага көз чаптырат. Караса бир калтар кетип барайптыр. Шаша-буша күштүн томогосун шыптырат. Күш асманга атырылып чыгып, айланага көз жиберип, эмнегедир нааразы болгонсуп, катуу шаңшып алат да кайта эрке баланы качырып сала берет.

Атасы үйүнө келип, күшүнүн жок экенин көрүп: «Аттиң ай! Эми күш баланын өзүн албагай эле», — деп шаша чаап барса, күш баланын боорун жеп, көзүн оюп, төшүнө конуп отурган экен. Кайгыга баткан мүнүшкөр: «Эми болору болду, боёосу канды. Уулумдун кунун күштән алайын», — деген ойдо болот.

Күшту бүт жөндөмүн жумшап таптайт. Табына келгенде айылдагы жигиттерди ээрчитип, аң уулоого чыгат. Бүркүт кыраандыгын көрсөтүп, көзүнө эмне көрүнсө, ошону ала берет. Качан баланын куну бүттү дегенде, күштүн тырмактарын мүнүшкөр чаап салат. «Эми сен кыраан күш болбой, жору болуп калгай элең», — деп каргап коёт. Ошондуктан кээде бул күш:

Мен жорумун, жорумун,
Болгон күштүн зорумун.
Жалғыз тырмак айынан
Бардық күштүн корумун,—

деп уukkan ызага туттугуп, муңканып калат имиш.



1. Текстти көркөм оку.
2. Күш таптаган адам кыргызда кандай аталат экен?
3. Кандай күштарды таптоого болот? Үйдөн ата-энеңден сурап, дептерине жазып ал.
4. Төмөнкү сөздөрдү дептерине жазып ал: күш таптоо, күш салуу, томого, кыраакы, жылаажын, аң уулоо.



Кулаалы деген күш имиш,
Аны томоголомок кыйын иш имиш.



ТӨРТ ТҮЛҮК ЖӨНҮНДӨ БИЛЕСИЦЕРБИ?

Илгертеден кыргыздар үй айбандары болгон — жылкы, төө, үй жана кой-эчкини төрт түлүк деп атап келишкен. Алардын ар бириң «булар касиеттүү мал, колдоочулары бар» деп түшүнүшкөн. Жылкынын колдоочусун — Камбар-Ата, уйдун колдоочусун — Зеңги-Баба, төөнүкүн — Ойсул-Ата, койдукун — Чолпон-Ата, эчкиникин — Шыйпаң-Ата, а күштукун — Буудайык деп билишкен. Анда, ошолор жөнүндө билип алгыла.

УЙ ЖАНЫБАРЫ

Жан бүткөндө бир болгон,
Энеден кийин сүт берген.
Жылкы жок болсо колунда,
Жылкы ордуна күч берген.
Зеңги-Баба колдогон,
Кадим эле үй э肯.
Уламышта айтылат:
Зордоп берсе бирөөгө,
Сулуу кызын жардынын,
Үй мингизип качырат.
Үй күлүгү «шүдүнгүт»,
Айтылыши ушундай.
Айдың-айдың кеп болуп,

Бизге жеткен бузулбай.
Желмаян менен мелдешип,
Желмаянды утуп алыптыр.
Чек коюлган жерине,
Чай кайнам мурун барыптыр.
Жайган кирди жеп койсо,
«Шұдұңдөйт шүмшүк», — деп коюп,
Аялдар жүрөт урушуп,
Шұдұңгұт деп ат коюп.

Саналышы: музоо-торпок, уй әркеги — букачар, бука.

Кой тукуму

Койдон құлук чабышпайт,
Кой менен байге алышпайт.
Кой жұнұнөн шырдактар,
Килемден кем калышпайт.
Тұндүк жабуу, туурдук,
Кой жұнұнөн жасалат.
Кадырлап кийген баш кийим,
Ак калпак тигет тазалап.
Саасаң сүт, сойсоң кой эти,
Жеген оозго жарапат.
Күрпөң козу, баглан эт,
Сорпосун ичсөң ахалап,
Чолпон-ата пири дейт әкен.
Байқап көрсөң окурман,
Короо койдон бир коюң,
Чолпондой болуп көрүнөт.

Көп көңүл бур ошого,
Топ коюңдан бөлүнөт.

Б. Өскөнбаев

Кой тукуму жана жашы: козу, токту (ургаачысы), борук (эркеги) — бир жаш; кысыргалды — эки жаш; төгөрөк — үч жаш; ирик (бычылган эркеги), кочкор — эркеги.



1. Ата-бабаларыбыз төрт түлүк мал деп кайсы жаныбарларга айтышкан?
2. Зенги-Баба кайсы жаныбардын колдоочусу эken?
3. Чолпон-Атачы?
4. Уй жана кой тукумдарынын аттарын дептерине жазып ал.



Жылкы тукуму

Илгерки өткөн заманда,
Канат болгон кыргызга
Камбар-Ата тукуму.
Өткөн ата-бабалар
Чоң маани берген жылкыга,
Кулагы менен ойногон.
Мен да тай үйрөнүп ойногом,
Билгенимди жазамын,
Окурманым, силерге
Тартуу кылып жатамын.
Элемандын эркеси,
Тогуз уулдун кенжеси,
Бала кезден башкача,

Чеки бolor айтпаса.
Түпөйүл найза колго алып,
Жоодон элин сактаган.
Түмөндөгөн кол келсе,
Жалгызмын деп качпаган.
Канаттуу тулпар Чалкуйрук,
Эр Төштүккө жан жолдош.
Жараткан буйруп, жол буйруп,
Күн-түнү жүрсө арыбас.
Чарчадым деп чалыбас,
Каапырга кыргын салган дейт.
Айчылык жолду бир күндө,
Мааникер чуркап өткөн дейт.
Жаш Айдар минген Мааникер,
Манаска чейин жеткен дейт.
Ашкере күлүк Мааникер,
Дүйнөгө аты тараптыр.
Канаты болуп Манаска,
Аккула тулпар жаралган.
Алтымыш асый болсо да,
Айтылуу тулпар Тайтору,
Алты жүз аттан чыгыптыр.
Санжырага бай тору,
Алманбеттин Сары-Ала,
Эр Чубактын Көк-Теке,
Ажыбайдын Карт күрөн,
Алпамыштын Чаары,
Айтып келсе түгөнбөйт,
Ошол тулпарлардын баары.

Куту болгон жылкыга,
Колдоочусу — пир болгон,
Камбар-Ата дейт экен.

Жылкынын тукуму: кулун, тай — бир жаш; кунан чыкма — эки жаш; бышты — үч жаш; асый — төрт жаш; анан асыйлап саналып кете берет. Мисалы: бир асый, эки асый...

Төө тукуму

Соодагер жүгүн артынып,
Чөлдө жүрөт кербендер.
Чыдамкайы бир башка,
Төөлөрдү минип келгендер.
Соода-сатық жүргүзүп,
Буюмун элге бергендер.
Как элес болуп калса да,
Кырк күнү суусуз чыдаган.
«Чөл кемеси» аталган.
Төө баккан адам жыргаган,
Кийим токуп чуудадан.
Кымызын ичкен кызарган.
Ойсул-Ата дейт экен,
Күлүгүн атап «желмаян».

Төөнүн тукуму: ургаачысы — инген, эркеги — буура; бото-тайлақ, кунан чыкма, бышты чыкма, атантөө деп жашы улана берет.



1. Төрт түлүк малдын аттарын айтып бер.
2. Камбар-Ата кайсы жаныбардын колдоочусу экен?
3. Ойсул-Атачы?
4. Жылкы жана төө тукумдарынын аттарын дептериңе жазып ал.



Билимдүүнүн сөзү өткүр,
Мергенчинин көзү өткүр.

Ынтымак достордун жолун ачат,
Ынтымак болбосо ырыскың качат.

Күлкүлүү экен, окуп кой!

Балыктар неге сүйлөбөйт

— Ата, — деп айтты Болот, — мен балыктар эмне үчүн дудук болушарын билдим.

— А эмне үчүн?

— Сиз башыңызды сууга салып туруп, эки-үч сөз айтып көрүнүзчү...



ДОСТУК — БУЛ ЭҢ ЖАКШЫ БААЛУУЛУК

Адам баласына руханий азық берген, ой-акылга жана үгүт-насаатка бай достук жөнүндөгү жомок жана рабаяттарды окугандан талыкпа. Алардын ар бири — элдин же автордун ой чабытынан жааралган баа жеткис бермет. Мындаи ар бир рабаят же жомок сени жылмаюуга, же болбосо чыныгы достуктун кадыры жөнүндө ой толгоого аргасыз кылат.

Достук жана берилгендиң жөнүндөгү кыска чыгармаларды токтобой акырына чейин окуп чык. Ишенип кой, буга сарптаган убакытыңа эч качан өкүнбәйсүн!

ЦЕЗАРЬ ЖАНА ДАРЫГЕР

Цезарь¹ жана анын дарыгер досу жөнүндөгү билүү рабаят сага эскертет: эгерде достуругүң жылдар сынағынан өткөн болсо, андан эч качан күмөн санаба.

Цезардын эң жакын жана ишеничтүү бир гана досу болгон: ал да болсо — дарыгер. Эгерде ооруп калса, дары-дармекти Цезарь жалаң дарыгер досунун колунан гана алган.

Күндөрдүн бириnde Цезарь ооруп калат, ошол эле учурда ага ээси белгисиз катты карматышат. Ал катта: «Эң жакын досуң болгон дарыгерден сактан. Ал сени уулаганы жатат!» — деп жазылган болчу. Бир аз убакыт өтүп, бөлмөгө дарыгер кирип келет.

¹ Байыркы Римдин мамлекеттик жана саясий ишмери (биздин заманга чейинки 100–44-жылдар).

жана Цезарга алып келген дарысын берет. Цезарь болсо досуна катты карматат жана ал катты окуп бүткөнгө чейин дарыны акыркы тамчысын да калтыrbай ичиp жиберет.

Муну көргөн дарыгер коркуп кетет:

— О падышам, бул катты окугандан кийин кантип мен берген дарыны ичиp жибердиниз?

Цезарь буга жооп иретинде:

— Эң жакшы досума күмөн санагандан көрө, өлгөнүм он! — дейт.



1. Цезарь ким болгон?
2. Ал ким менен достошкон?
3. Достук кандай болушу керек экен?
4. Сенин да сыймыктанчу досуң барбы?

Шилтеме жөнүндө түшүнүк

Кээде текст окуп жатканда кандайдыр сөздүн үстүнкү он четинде кичинекей цифра же жылдызчаны көрүшүң мүмкүн. Бул белги шилтеме деп аталат. Анын милдети окуучуга жаңы болгон сөздү кеңири түшүндүрүүдөн турат. Жогорудагы текстте Цезардын ким экендигин айкындан түшүндүрмө буга мисал боло алат. Адатта, түшүндүрмө ошол бетте акыркы саптан кийин ажыратып берилет, же болбосо жалпы текст аяктагандан кийин атайын тизмеде өз алдынча берилиши да мүмкүн.

АДАМДЫН КАНЧА ДОСУ БОЛУУГА ТИЙИШ?

Окуучу мугалимдин алдына келди жана андан сурады:

— Агай, адамдын канча досу болууга тийиш — бирөө ганабы же көппү?

— Ушул да суроо бекен, — деп жооп берди агайы, — сен мага тээ тиги дарактын эң бийик жериндеги алманы үзүп берчи.

Окуучу башын көтөрүп даракка тигилди да минтти:

— Агай, алма аябай бийикте турбайбы! Ага менин боюм жетпейт.

— Анда досунду чакыр, ал сага алманы алганга жардамдашсын, — деди агайы.

Окуучу дагы бир окуучуну өзүнө чакырды да, анын желкесине чыкты.

— Агай, кантсе да жете албайм-го, — деди капалангандык окуучу.

— Эмне, сенин башка досторун жокпу? — деп күлдү агай.

Окуучу дагы бир топ жолдошторун жардамга чакырды. Алар күрпөндөшүп бири-биринин желкелерине чыгып, жандуу пирамида жасаганга аябай аракеттеништи. Бирок алма өтө эле бийикте эле, ошондуктан балдар канча аракеттенишсе да пирамида кулап, алар алманы ала алышкан жок.

Ошондо агай окуучуну алдына чакырды да:

— Адамда канча дос болууга тийиш экендигин түшүндүнбү? — деди.

— Түшүндүм, агай, — деди окуучу эзилген жамбашын кармап, — ар кандай көйгөйдү чечип салуу үчүн адамда көп дос болууга тийиш экен.

— Ооба, — деди агай башын капалуу чайкап, — албетте, дос көп болушу керек. Бирок мындай шамдагайлардын ичинде жок дегенде шатыны алып келгенди билген бирөө да болууга тийиш!

Б. Крумер



1. Сен кандай ойлойсун, адам өзүн бактылуу сезиши үчүн анын канча досу болууга тийиш?
2. Бирөө же экөө жетишет деп ойлойсунбу?
3. Аңгемедеги агайдын шаты жөнүндө айтканын кандай түшүндүң?
4. Муну менен агай эмне демекчи?

АДАМДЫН ЖАШООСУНДАГЫ ЭҢ БААЛУУ НЕРСЕ

Бир киши бала кезинде кошуна абышка менен жакын дос болот.

Убакыт деген күтпөйт да. Бала улгайып коллежде окуйт, түрдүү машыгууларга катышат, андан кийин жумушка орношот, үй-бүлөлүү болот. Жигиттин бир саамга да баш убактысы болбойт, өткөндү эстегенге, жакындарынан кабар алганга чоло табалбайт.



Күндөрдүн бириnde абышканын кайтыш кылганын угат — балалык

күндөрү эске түшөт: абышка баланын атасы жоктугун билдирибей, ага көп нерселерди үйрөткөн болчу. Өзүн күнөөлүү сезген жигит абышканы соңку сапарга узатканы барат.

Кечинде, сөөктү коюп келгенден кийин, жигит абышканын ээсиз калган үйүнө кирет. Бардык нерселер мурда кандай болсо, ошол бойdon турат...

Бирок ар дайым столдо турчу кичинекей алтын кутучагана көрүнбөйт. Абышканын айтымында, бул кутуда эң эле баалуу нерсе сакталат болчу. Абышканын туугандарынан кимдир бирөө кутуну алган болушу керек, деген ойдо жигит үйдөн чыгат.

Арадан эки жума өтүп, жигит почтадан жөнөтмө алат. Анын үстүнө жазылган абышканын атын көрүп, жигит калтаарый түшөт жана кутуну ачат.

Анын ичинде ошол бала кезден көрүп жүргөн алтын кутучага жатыптыр. Кутуда болсо алтындан жасалган чөнтөк saatka: «Мени менен бирге өткөргөн убактының үчүн чоң ыракмат», деп оюп жазылыптыр.

Ошондо жигит терең түшүндү — абышка үчүн анын жашоосундагы эң баалуу нерсе кичинекей досу менен чогуу өткөргөн убактысы болгон экен.

Ошондон улам ал киши көбүрөөк убактысын аялы жана уулу үчүн бөлө турган болуптур.

Өмүр деген дем алуунун саны менен гана өлчөнбөйт турбайбы. Ал ошол мезгилдин ичинде эсте каларлуу учурлардын саны менен өлчөнөт тура.

Секунд деген — бул биздин өтүп жаткан өмүрүбүз эмеспи! Андыктан ар бир секунддун текке кеткенине өкүнбөй турган болуп жашайлыш, жакындарыбызга кам көрөлү!



1. Сенин оюңча адамдын жашоосунда эң баалуу нерсе эмне?
2. Сен ата-энен, бир туугандарың жана жакындарың жөнүндө кандай кам көрөсүң?
3. Досторуң жөнүндөчү?

ДОСТУК ЖӨНҮНДӨ ЭМНЕ ЖАЗМАКМЫН?

Мен көптөн бери Бермет менен достошом. Биз жаштайыбыздан бала бакчага чогуу барганбыз, анан ошол жерден таанышканбыз. Бакчадан улгайып, мектепке даярдык көрө баштаганыбызда, апаларыбыз бизди бир класска берүүнү чечиши. Ошондогу биздин кубанчыбызды айтпа! Ошондон улам биз бир класста чогуу окуп келе жатабыз. Кээде бири-бири-биздикине конокко барабыз, сабактарды да чогуу даярдайбыз. Былтыркы жайда биздин үй-бүлөлүк кичи чарбада эс алдык. Ал жерден кошуна айылдын балдары менен тааныштык. Бермет балык кармаганды жактырып калды, мен да андан калышпай балыкка ашыкчу болдум. Ошентип, биз жай бою балык кармап жүрдүк.

Эгерде бирибиз ооруп калсак, экинчибиз жардамга келебиз жана үйгө берилген тапшырмаларды чогуу аткарабыз. Ошондой эле, биз бири-бирибизге кичинекей болсо да белек бергенди жакшы көрөбүз. Бул деген адамды аябай кубантат.

Чыныгы досун болгону кандай жакшы!



1. Чыныгы дос дегенди сен кандай түшүнөсүң?
2. Окугандарың боюнча ой жүгүртүп жана текстке таянган түрдө, сен да өз пикириңди катка түшүр.

КЛАССТАН ТЫШКАРЫ ОКУУ

АТА ЖУРТ

Жылуу кийин, жолуң кыйын үшүрсүн,
Кыш да катуу... бороон улуп, кар уруп,
Суугунду өз мойнума алайын,
Жол карайын, токтой турчу, Ата журт!

Түндөр жаман кырсык салып кетпесин,
Наалат келип ат тизгинин шарт буруп...
Азабыңды өз мойнума алайын,
Из карайын, токтой турчу, Ата журт!

Жаз да башка... Жел тийбесин абайла,
Көпкө турбас, мобул турган сур булут,
Бүт дартыңды өз мойнума алайын,
Сен ооруба, мен ооруюн, Ата журт!

А. Осмонов

ТУУЛГАН ЖЕР

Атам дайыма эртең менен эрте кетип жүрдү.
Өзү менен кошо оор болот лом, күрөк, чукулук, анан
бош чанач алат да узун каала аргамжыга байлап,
ээрине арта салынып бастырып кетет. Атам жайлодо-
догу кыя жолго түшүп, жылкычылардын айылына
баратышкан башка атчандарга аралашканга чейин
артынан тиктеймин...

Мына, арадан көп жылдар өттү. Окуп, көп нерсelerди түшүндүм, көрдүм, үйрөндүм, көз караштарым кеңейди. Шаарда жашоого да көнүп кеттим. Бирок атамдын айткан сөздөрүн унуканым жок. Кайра алар мен үчүн өтө салмактуу, өтө кымбат болуп чыга келди. Өткөн жылдардын бийиктигинен атамдын чексиз мээримин дайым сезип, андан кубат алам. Тoo түбүндөгү кичинекей кыштакка бүткүл жан дүйнөм менен тартылам. Эртерээк баргым келет.

Айылдагы кәэ бир жаштар карыларга корсулдап моюн толгошуп жүрүшкөндүр дейм. Ичим ачышат, алар мендеги болуп жаткан ойлорду, сезимдерди кайдан түшүнүшмөк эле. Алар да туулуп өскөн айылынан алыстап чыгышса, кандай шартта болорун билишмек. Анткени, аралык менен убакыт өзгөрткөн турмуштун агымы аларды да сөзсүз кайра жаратмак. Мен да турмуштун зор океанынан өзүмдүн ордумду бекем табууга аракет кыламын.

Артыма кылчаям, өткөн мезгилдерге аралашам. Келечек—бул артыңа кайрылууң, келечек чексиз, жашап өткөн мезгил да чексиз.

«Ала-Too» журналынан

БААТЫРДЫК

Көрө албаса адамды—
Ичи кара бакылдык.
Бардык сөздүн түйүнүн,
Чечип айтса— акындык.

Кас душманды кармашта,
Жеңип алса — баатырдық.
Борошолоп ок жааса,
Тосо билген — баатырдық.

Өз әлине тилегин
Кошо билген — баатырдық.
Душман келсе кол салып,
Жеңе билген — баатырдық.

Аздыр-көптүр тапканын,
Бөлө билген — баатырдық.
Телегейин бипбирдей,
Көрө билген — баатырдық.

Тоо туш келсе алдынан,
Бузуп өткөн — баатырдық.
Көл туш келсе жолунан,
Сүзүп өткөн — баатырдық.

Баатырдық әлдин тилеги,
Кошо соккон жүрөгү.
Ыраатын көрсүн өмүрдүн,
Бузулбай әлдин түнөгү.

Б. Алыкулов

ЭКОЛОГИЯ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Бұғұнку қүндө биз әң көп колдонғон сөздөрдүн бири бул — «экология» сөзү. Аны телекөрсөтүлөр, радиоуктуруулардан көп угабыз, газета-журналдардан

көп окуйбуз. Эмне үчүн? Анткени экология эң жаш илимдерден бири болгону менен, ал адам баласынын келечегин камсыздоодо чоң мааниге ээ.

Жаратылыштагы бардык нерсе: жаныбарлар дүйнөсү болсун, айбанаттар дүйнөсү болсун, же жаратылыш кубулуштарыбы, айтор, бардыгы бири-биринен тыгыз көз каранды. Айлана-чөйрө бардык тирүү жанга өзүнүн таасирин тийгизет. Алар да, өз кезегинде, айлана-чөйрөгө таасир этишет. Ар бир организм — бул айлана-чөйрөнүн кичине гана бөлүкчөсү болуп саналат.

Ошону менен бирге ар бир организм башка организмдердин курамына кирет. Алар бардыгы биргеликте айлана-чөйрөнү, башкача айтканда жаратылышты түзүшөт.

Ошондуктан жаныбарлардын же өсүмдүктөрдүн жашоо-тиричилигин үйрөнгөндө биз ошол чөйрөнүн өзүн да изилдөөгө тийишпиз. Мындай маселелерди изилдөөчү окумуштууларды экологдор деп аташат. Ал эми алар изилдеп жаткан тармак болсо, «айлана-чөйрөнү үйрөнүү» деген маанини билдирген, эки сөздөн турган гректердин экология «ekos+logos» сөзүнөн алынган.

Экология дүйнөдөгү тирүү организмдердин өз ара бири-бирине көз карандылыгын үйрөнөт жана бизге жаратылыш ресурстарынан кандайча пайдаланышыбыз жана аларды асырап-абайлашыбыз жөнүндө кеңештер берет. Ал төмөнкүдөй суроолорго жооп таап бере алат: «Жерден кантип жакшыраак пайдаланууга болот? Зыянкеч курт-кумурскалар жеткирген зыянды кандайча азайтууга болот?» жана

у.с. Мындай мисалдар экологдор турмуштун өзү кабыргасынан коюп жаткан көйгөйлүү маселелерге кандайча жооп издешерин көрсөтүп турат.

САЛАМДАШУУ АДЕБИ

«Ассалоому алейкум» деген арабча сөздөр «Сизге тынчтык болсун», ал эми «Ваалейкум ас-салам» дегени болсо «Сизге да тынчтык болсун» деген маанилерди билдирет.

Көпчүлүк менен учурашып жаткан адам алардын ар бири менен саламдашып отурбастан, бардыгына бир жолу салам айтса жетиштүү. Жашы кичүү адам улууга, басып бара жаткан адам отурганга, атчан жөөгө салам берүүгө тийиш. Кемсингитип, шылдыңдагансып саламдашуу адепсиздиктин белгиси саналат. Салам чын дилден болушу керек. Саламга алик алган адам башын ийкеп гана койбостон, жообун урмат менен айтсын. Алыстан таанышын көрүп, астына жете албаса, алыстан баш ийкешип, ишаарат кылган он.

Кол менен саламдашканда кол учун гана узатып саламдашуу адептүүлүккө жатпайт. Бул—адамды кемсингүү, аны көзгө илбегендик болот. Узакка көрүшпөгөндөр кучакташып саламдашат.

«Ой гүлдөрүнөн»

ӨЗ ЭНЕСИНЕ ЖАА ТАРТКАН МАҢКУРТ

— Отурчу, сүйлөшөлү,— деди Найман-Эне оор үшкүрүнүп. Экөө бет маңдай отурушту.

— Мени тааныйсыңбы? — деди эне.

Маңкурт башын чайкады.

— Сенин атың ким?

— Маңкурт, — деди ал.

— Сени азыр ошентип аташат. Мурдагы атың эсиндеби? Чын атыңды эстечи?

Маңкурт тунжурайт. Бирок ал бирдемени эстегенге тырышып жаткансыды. Эки кашынын ортосуна тер исиркектеп, көзү коюла түшкөнүн энеси көрүп отурду. Бирок маңкурттун алдынан бийик бөгөт туш келип, ошондон өтө албады окшойт.

— Атаңдын атын билесиңби? Өзүң кимсиң? Элижуртуң ким? Деги каерде туулганыңды билесиңби?

— Жок, — маңкурт эчтеме түшүнбөдү, эчтеме эсинде жок экен.

— Сени эмне кылышкан шордуу? — эне күбүрөдү да, эрксизден эриндери дирилдеп, аргасыз ачууга, ичин өрттөгөн ызага, баласы экөөнүн башына түшкөн кайгыга чыдабай кайрадан сыздап ыйлады...

Найман-Эне сурак сурап убара болбой, өзү айтып, мээсine куюп, эсине келтирейин деди:

— Сенин атың Жоламан! Уктуңбу, сен — Жоламансың. Атаңдын аты Дөнөнбай! Атаң дагы эсинде жокпу? Сени бала күнүңөн жаа аттырып үйрөткөн атаң эмес беле? Мен сенин эненцмин. Сен менин уулумсун. Ата-тек уруун найман болот, билдинбى? Сен наймансың...

— Жоламан! Кайдасың? Бул мен, сенин эненцмин! Жоламан! Уулум Жоламан, кайдасың? — деп үн сала баштады Найман-Эне.

Же көрүнбөйт, же жооп бербейт.

— Жоламан! Кайдасың, кулунум? Бул мен, сенин энеңмин! Кайдасың!

Эки тарап алысты чочулай карап бараткан эне маңкурт уулу төөнүн далдаасына тизелей отуруп, жаа кезеп калганын байкабады. Күндүн нуру көзүнө түз тийип, маңкурт атар маалды күтүп калган.

«Кылым карытар бир күн» романынан

АТ ЧАБЫШ

Ат чабыш—байыркы замандан бери эле кыргыздын эң кызыктуу оюндарынын бири. Кыргыз эли төрт түлүк мал күтүүнү кесип кылыш келген. Алардын ичинен жылкы өзгөчө орунду ээлейт. Кыргыз турмушунда жылкы: минсе—ат, жүк артса—унаа, сааса саан болуп кызмат кылган, сойсо, чүйгүн эт болгон. Жылкынын жорголору, құлұктөрү өтө жогору бааланып, аларды байгеге кошушкан. Кыз узатышп, уул үйлөнткөндө, той-аш бергенде ат чабышып, тогуздалп байге сайылган.

Саяпкерлер чабыла турган аттарды бир-еки ай кермеге байлап, азыраак жем-чөп берип, анда-санды тердетип, таң ашырып таптаган. Чабыла турган құлұктөрдүн көкүлдөрү түшүрүлүп, куйруктары түйүлгөн. Құлұктөрдү 8—14 жаштагы чыйрак балдар чабышкан.

Ат чапчу балдардын башына кызыл жоолук байлап, тердеген аттан жуккан чаңды сүртсүн үчүн колуна ак чүпүрөк карматышкан.

БОЛОТТУН УБАДАСЫ

Быйыл каникулда жайда,
Болот жайлоого келди.
Байкесиникине кайра:
«Багам, жардам берем, — деп, —
Төрт түлүк малга».

Кирип келди боз үйгө,
Камчысын чыгданга илди.
«Эпчил» аталып, ал жак
Кыздардықы экенин,
Укпаса кайдан билди.
Аны көрүп, жеңеси күлдү.

«Балдар, — деди жеңеси, —
Эшик тараңка илет.
Кийим-кече, буюмун,
Аны баары билет.
А сен болсо, жүрөсүң,
Чыгдан жакта жүдөп».

Болоттун ал эле эмес,
Жосунсуз жоругу.
«Девочка экен», — деди,
Татынакай козуну.
«Тоо», — деп жүрдү көпкө,
Төө дегенди айтабай.
«Карыптыр, — деди эчкини,
Сакалы өсүп, байкалбай».

Болотко айттым эскертип:
«Тоолоруң, — деп, — мекениң».

Айтып бердим Жээренчедей,
Тил сыйлаган чеченин.
Убада кылды ал айтып,
Эне тилин шаарына
Үйрөнүп алып кетерин.

КОЖОЖАШ МЕРГЕН БАЯНЫ

(Элдик оозеки чыгармачылыктан)

Илгери-илгери, байыркы заманда кыргыздар тоо-тоодо көчүп-конуп жашаган кезде Кожожаш деген көзгө атар мерген чыгыптыр. Ал аткан жаанын же-беси эзели сая кетпей, түз эле мээлеген жерине кадалчу экен. Кожожаш мерген күн сайын аң уулап, тоодон жаныбарларды атып келип, бир айыл әлди багып жүрүптүр. Бара-бара анын мергендиги артып, тоо эчкilerдин көбүн кырып жоготот.

«Балам, кайберендин тукумун көп кырбасаңчы! Бизди каргап койбосун», — деп акылман карыялар ага насаат айтышат. Кыргыздар жапайы кой-эчкilerдин түпкү атасын кайберен деп аташчу. Кайберен бирде адамга айланып, бирде кой-эчки түспөлүнө келип кубулуп турат деп элестетишчү. Кайберен көзгө көрүнбөй жапайы кой-эчкilerди коргоп жүрөт деп ойлошчу.

Мергенчилер 999 жаныбар аткандан кийин курал-жарагын таштаган. Мининчи окту аткан эмес. Мининчи жаныбарды атса, ал өлөөрдө башы менен жерге тикесинен сайылып, онко турат. Демек, аткан-ды токtot деген белги берген. Аңчылыкты дагы

улантса, анда анын үйүнөн кырсык кетпейт, оорузыркоо көбөйөт. Ошондуктан элдер ачкадан өлбөс үчүн гана айла жок аңчылыкка чыгышчу.

Койду муздарда «сенде жазык жок, менде азык жок» деп айтышкан экен.

Кожожаш шартты бузуп, улуулардын тилин албай мергенчилигин уланта берет. Күндөрдүн бириnde аң уулап жүрсө, алдынан Сур эчки чыгып адамча сүйлөйт:

— Кожожаш! Биздин тукумду кырып түгөтмөк болдуң. Бул жарык дүйнөдө биз да жашайлы, эми мергенчилигинди токtot,— дейт.

Кожажаш бир күнү Алабаш деген текени атып, жарадар кылат.

— Жан соога! Алабашты мага бер, өлтүрбө! Айыктырып алайын,— деп Сур эчки жалынат.

Кожожаш Сур эчкинин сезүн укпай, Алабаштын башын кесип алат. Ошондо Сур эчки Кожожашты каргайт да: «Кой десе болбодуң, эми кыйын болсоң мени кууп жетип ал»,— деп качат.

Кожожаш Сур эчкини бир нече күн кууп жетпей коёт. Улам жакындап келет, бирок жетпейт. Экөө тенә аябай чарчайт.

Кожожаш эчкинин артынан сая түшүп, акыры бийик аскага чыгып кетет. Кайра түшө албай, асканын чокусунда калат. Ошондо Сур эчки Кожожашты минтип каргаптыр:

Арка жагың аска таш,
Үйүңдү көрбө Кожожаш.
Шаты койсо жетпесин,

Кожожаш качан өлөт деп,
Үстүндөн жору айланып кетпесин.

Ошентип, Кожожаш бийик аскадан түшө албай өлгөн дешет. Күнөөсү жок айбанаттарды кырган адам ушинтип ар кандай кырсыктарга кабылат, жаратылышка кастык кылган болбойт, деп үйрөтүшкөн биздин байыркы ата-бабаларыбыз. Табиятыбызды көздүн карегиндей сактайлы.

ЫСЫҚ-КӨЛДҮН КУТУ ЖАНА КУНУ

Ысық-Көл тартылып баратат... Эгер аны мурда жүздөгөн дарыялар менен тоо суулары толтуруп турса, бүгүн алардын баары бүт бойdon сугатка жумшалат. Көлдөн суу ағып чыкпайт, ошондуктан ал өзүнүн бөксөсүн эбөгейсиз өлчөмдөгү буулануунун эсебинен толтуруп турат. Көлдүн жәэги жыл сайын 7—10 сантиметрге ылдыйлап жатат. Суунун бир жылдык тартыштығы 400—500 миллион кубометрге жетип олтурат. Окумуштуулар мындан деп эсептейт: эгер мындан ары да ушундай болуп олтурса, анда эки минчинчи жылга бул таңқыстық эки эсеге көбөйт. Анын салакасы биринчи кезекте көлдөгү жан-жаныбарларга тиет.

Ысық-Көл көз көрүнөө тартылып баратат... Бул табигый пляждардын жана шыпаалуу ылайлардын жок болушуна, көлдү курчап турган чычырканактардын жана башка дарылык касиети бар бадалдардын тыйпыл болушуна алып келиши мүмкүн. Көл жәэгинин 500—1000 метрге тартылып, такырайып

калышы суунун жылуулугун 2—3 градуска төмөндөтүп коёт. Ал эми бул өз кезегинде көлгө түшүүнүн ансыз деле кыска мөөнөтүн дээрлик бир айга чектеп салат. Навигациялык кырдаал начарлайт. Суунун тартылышы менен курулуп калган дарылоочу жана эс алуучу жайлардын, алардын ишинин жана архитектуралык түзүлүштөрүнүн кунары кетет. Көлдүн өзү деле азыр ар кандай агымдардын таасирине кабылып олтурат.

Ч. Айтматов

БАРДЫК НЕРСЕ ӨСҮҮДӨ

Боюн созот теректер,
Жылдыздарга жетүүгө.
Байкоо салсаң жакшылап,
Бардык нерсе өсүүдө.

Жазда гүлдөп, күзүндө,
Мөмө берет алма бак.
Чигит өнүп, акыры
«Ак алтынга» айланат.

Улам жаңы класска
Жылда калбай көчөбүз.
Мына ушинтип биз дагы
Билим менен өсөбүз.

Т. Самудинов

МАЗМУНУ

I ЧЕЙРЕК

БИЗ КҮНӨСТҮҮ ӨЛКӨНҮН ПЕРЗЕНТТЕРИБИЗ

Эгемендүүлүк майрамыңар менен!	5
Эгемендүү Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик символдору	7
Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик герби	10
Мекен	10
Мамлекетибиздин герби жөнүндө жомок	12
Туулган жердин топурагы алтын	14
Мекен деген эмне?	17
Ата журт	18
«Ата эмне үчүн перзентине насаат айтат?»	22

ТИЛИМ — МЕНИН ЖАН ДҮЙНӨМ

Эне тилим — менин дилим	25
Эне тилин унуткандар	26
Куйма кулак	27
Кел, үйрөнүп алалы!	29

БЕРЕШЕНДҮҮ КҮЗ ПЕЙЗАЖЫ

Берекелүү күз келди	32
Күз көрүнүшү	34
Күздө	35
Алма	36
Күзгү көпөлөк	38
Күз	39
«Тоодогу күз» темасындағы сүрөт менен иштөө	40

АЛТЫН БАЛАЛЫК

Конфет	42
Карындашым	43
Китеп окуган шамал	45
Тоодогу бир күн	47
Бала	48
Пил менен чил	49

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК

Эл ичи—өнөр кенчи	51
Оюн ырлары	52
Акыйнек	54
Кордоо ырлары	55
Бабалардан калган сөз	57
Жомоктор	59
Манас	59
Курманбек	67
Торгой	69

II ЧЕЙРЕК

ДҮЙНӨ ЭЛДЕРИНИН ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНАН

Ач көз бай (Өзбек эл жомогу)	72
Бака менен чаян (Каракалпак эл жомогу)	75
Түлкү менен карышкыр (Каракалпак эл жомогу)	77
Ач көз ит (Тажик эл жомогу)	78
Ынтымак (Тажик эл жомогу)	79
Ким күчтүү	80
Айбанаттардын кышкы үйү (Орус эл жомогу)	82
Карга баласын «аппагым» дейт, кирпи баласын «жумшагым» дейт (Казак эл жомогу)	88

ӨТКӨН ТУРМУШ ЭЛЕСИ

Мекенибиздин кыскача тарыхынан	91
Жалалиддин Мангуберди	93
Курманжан датка	95
Өткөн заман жөнүндө	96

СЫЙКЫРДУУ КЫШ

Уктап жаткан жаратылыш	98
Кыш келди	100
Кызык экен кышкы оюн	101
Январь	102
Кыш чилдеси	106
Кыш эмне үчүн жашын төкту?	107
Аппак кар	110

III ЧЕЙРЕК

МЕКЕНДИ КОРГОО – ҮЙЫК МИЛДЕТ

Мекен сакчылары	111
Мекен сакчысынын анты	113
Бүгүн баласың, а эртең аскер болосуң	114
Болочок аскер	116
Бабанур	117
Эл башына иш түшсө	119
Жаңы кылым, жаш кылым	121

АДЕПТҮҮЛҮК – АДАМ КӨРКҮ

Билимдин улуу имаратынын босогосун аттаган жаш жеткинчектерге он осуят	122
Кара жумуш	123
Маектешүү адеби	125

Ар бир бала ойлосун	126
Чоң атаңа ишен	128
Кандай балага ким жолдош?	129

ЖОМОКТОР — ЖАКШЫЛЫККА ЖОЛ КӨРСӨТӨТ

Каркыра менен түлкү (<i>Кыргыз эл жомогу</i>)	130
Насыят	131
Анар (<i>Уйгур эл жомогу</i>)	132
Кимдин уулу болду экен?	133
Шабдандын кең пейилдиги	134
Караңғыда билбестен	136
Ач көздүктүн аягы кайғы (<i>Жомок</i>)	137
Бала менен акылман (<i>Кыргыз эл жомогу</i>)	138

ЖАРАТЫЛЫШТЫ КОРГОО — ЭЛДИК ИШ

Суунун ыры	140
Кар токтотуу	140
Эми ойлосом	142
8-март — апалардын майрамы	143
Кимдин белеги жакшы?	144
Канаттуулар	145
Сур коён	146
Таранчы	147
Аары	149
Ак жол, сага — Нооруз!	151
Жаңы жылдық аластан	152

IV ЧЕЙРЕК

ГҮЛ ЖЫТТАНГАН БУЛ УЧУР

Жаз келди	153
Жаз	154
Турналар	155
Байчечекей	157

Аюунун бала киринктени	158
Жаз	159
Көк асман	160
Күн, күркүрө	161
Жаз кабарчылары	162
Жазғы суу	164
Уя салуу	164
Чабалекей	165
Булбул (Кыргыз эл жомогу)	167
Төгө көр жамғыр!	168
Күкүк менен Зейнеп (Кыргыз эл жомогу)	169
Көктөм ыры	170
Жаз ажайыптары	171
Көпөлөктүн ыры	171
Сулуу май	172
Эскерүү жана кадырлоо күнү	172
Жаз — жаратылыштын майрамы	174

УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР

Боз үй — жайлоонун көркү	176
Жайлоодо	177
Боз үйдүн тигилиши	179
Нандын жыты	180
Саяпкер	181
Дыйкан болом	182
Мүнүшкөр	183
Төрт түлүк жөнүндө билесиңерби?	185
Уй жаныбары	185
Кой тукуму	186
Жылкы тукуму	187
Төө тукуму	189

ДОСТУК — БУЛ ЭҢ ЖАКШЫ БААЛУУЛУК

Цезарь жана дарыгер	191
Шилтеме жөнүндө түшүнүк	192

Адамдын канча досу болууга тийиш?	193
Адамдын жашоосундагы эң баалуу нерсе	194
Достук жөнүндө әмнө жазмакмын?	196

КЛАССТАН ТЫШКАРЫ ОКУУ

Ата журт	197
Туулган жер	197
Баатырдык	198
Экология деген әмнө?	199
Саламдашуу адеби	201
Өз энесине жаа тарткан маңкурт	201
Ат чабыш	203
Болоттун убадасы	204
Кожожаш мерген баяны (Элдик оозеки чыгармачылыктан)	205
Ысык—Көлдүн куту жана куну	207
Бардык нерсе өсүүдө	208

Зулпихаров А. Окуу китеbi: Жалпы орто билим берүүчү
Т 52 мектептердин 3-классы үчүн / 6-басылышы. — Т.: «O'ZBEKISTON»,
2019. — 216 б.

ISBN 978-9943-01-288-2

УЎК 372.41
821.512.154.3
КБК 81.2.Кир-93

O'quv nashri

Anvarjon Zulpixarov

O'QISH KITOBI

Oltinchi nashri

(Qirg'iz tilida)

**Umumiy o'rta ta'lif mакtablarining
3-sinfi uchun darslik**

Original-maket «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ujodiy uyida tayyorlangan.
100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Редактору *P. Жуманазарова*

Көркөм редактору *X. Кутлуков*

Техникалык редактору *T. Харитонова*

Компьютерде даярдаган *B. Душанова*

Басманын лицензиясы AI №158, 14.08.2009.

2019-жылы 24-январда басууга уруксат этилди. Форматы 70×90^{1/16}.

Арип түрү «Pragmatica». Кегль 14,12. Офсеттик кағаз.

Офсеттик басма. Шарттуу басма табагы 15,8.

Учёттук басма табагы 8,99. Нускасы . Заказ № .

Өзбекстан басма сөз жана кабар агенттигинин
«O'qituvchi» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү.
Юнусабад, Янги шахар көчөсү, 1А.

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Окуучунун аты жана фамилиясы	Окуу жылы	Окуу китебин алган кездеги абалы	Класс жетекчи- синин колу	Окуу китебинин тапшыры- лып жатканда- гы абалы	Класс жетекчи- синин колу
1						
2						
3						

**Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылнын
соңунда кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал
класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо
критерийлери боюнча толтурулат.**

Жаңы	Окуу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажыралган эмес. Бардык барактары бар, жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канаат- тандырар- лык	Мукабасы эзилген, четтери жыртылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн бир аз ажыралган. Пайдалануучу тарабынан канаттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттан- дырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүктөн ажыралган же таптакыр жок. Канааттандырарлык даражада калыбына келтирилбegen. Беттери жыртылган, барактары жетишпейт, сыйып, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.